T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

İLK DÖNEM TASAVVUFUNDA EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLER

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Dilek CIRASUN

BURSA 2022

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

İLK DÖNEM TASAVVUFUNDA EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLER

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Dilek CIRASUN

Danışman:
Prof. Dr. Salih ÇİFT

BURSA 2022

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 701923026 numaralı Dilek Cırasun'un hazırladığı **"İlk Dönem Tasavvufunda Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetler"** konulu Yüksek Lisans Tezi Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, …… günü …… saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin……. (başarılı/başarısız) olduğuna ……(oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Salih ÇİFT

Bursa Uludağ Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 27/05/2022

Tez Başlığı/Konusu: **"İlk Dönem Tasavvufunda Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetler"**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 64 sayfalık kısmına ilişkin, 27/05/2022 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %14'dır.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih: **27/05/2022**

Danışmanı

Prof. Dr. Salih ÇİFT

27/05/2022

YEMİN METNİ

Adı Soyadı	**:**	**Dilek Cırasun**
Öğrenci No	**:**	**701923026**
Anabilim Dalı	**:**	**Temel İslam Bilimleri**
Programı	**:**	**Tasavvuf**
Statüsü	**:**	**Yüksek Lisans**
Danışman	**:**	**Prof. Dr. Salih ÇİFT**

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum **"İlk Dönem Tasavvufunda Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetler"** başlıklı çalışmamın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

27/05/2022

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Dilek CIRASUN
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Tasavvuf
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı	: xii+ 67
Mezuniyet Tarihi	: … /…./
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Salih ÇİFT

İlk Dönem Tasavvufunda Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetler

İslâm'ın ilk dönemlerinde dinin temel kaynaklarını en doğru şekilde anlama gayesiyle hareket eden âlimler ihtiyaç hissettikleri zamanlarda Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere başvurmakta herhangi bir sakınca görmemişlerdir. Bundan dolayı Ehl-i kitâb menşeli rivâyetlere özellikle tefsir ve hadis alanında faaliyet gösteren ilim adamlarının eserlerinde sıklıkla rastlamak mümkündür. Bununla birlikte söz konusu disiplinler dışında kalan alanlarda uzmanlaşan âlimlerin de zaman zaman bu tür rivâyetleri kullandıkları bilinen bir gerçektir. Bunlar arasında özellikle tasavvufun oluşum ve gelişim dönemlerinde yaşamış olan müellif sûfîler tarafından kaleme alınan metinler bilhassa dikkate değerdir. İlgili eserlerde ahlâk, dua, zühd, takvâ, şükür, tevekkül vb. kavramlarla alâkalı olarak sûfîler tarafından dile getirilen görüşlerin yorumlanması bağlamında zaman zaman söz konusu rivâyetlere müracaat edilmiştir. Dolayısıyla bahis konusu evrede gündemi meşgul eden pek çok tasavvufî meselenin izahında teknik olarak "İsrâiliyat" şeklinde isimlendirilen rivâyetler mühim bir yer işgal etmiştir. Bunların daha sonraki tasavvufî eserlere yansıması ise ayrı bir çalışma konusu olacak önemdedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İsrâiliyat, Ehl-i kitâb, Hakîm et-Tirmizî

ABSTRACT

Name and Surname	: Dilek CIRASUN
University	: Bursa Uludag University
Institution	: Social Science Institution
Field	: Basic Islamic Sciences
Branch	: Sufism
Degree Awarded	: Master
Page Number	: xii+ 67
Degree Date	: … /…./
Supervisior	: Prof. Dr. Salih ÇİFT

Narrations from the People of the Book in Early Sufism

The scholars, who acted with the aim of understanding the basic sources of the religion in the most accurate way in the early periods of Islam, have not seen any inconvenience in resorting to the narrations originating from the People of the Book when they felt the need. For this reason, it is possible to find narrations arising from the People of the Book very often in the works of scholars working especially in the field of Quranic exegesis and hadith. However, it is common knowledge that scholars who specialize in fields other than the aforementioned disciplines also use such narrations from time to time. Among these, the texts written by the writer sufis who lived in the formation and development periods of sufism are particularly noteworthy. In the respective works, from time to time, the aforementioned narrations have been consulted in the context of the interpretation of the views expressed by the sufis regarding the concepts such as especially morality, prayer, asceticism, God-consciousness, gratitude, trust in God etc.. Therefore, the narratives technically called “Isra’iliyyat” (Narrations from the People of the Book) occupied an important place in the explanation of many mystical issues that occupied the agenda in the above-mentioned phase. The reflection of these on later sufi works is important to be a separate subject of study.

Keywords: Sufism, Isra’iliyyat, The People of the Scripture, al-Hakim al-Tirmidhi

ÖN SÖZ

İnsanoğlu her çağda müphem olanın aydınlatılmasına yönelik güçlü bir tutkuya sahip olmuştur. Bu durum İslâm düşüncesinin teşekkül devrinde yaşayan Müslüman mütefekkirlerin kalem oynattıkları alanlar için de aynıyla geçerlidir. Söz konusu evrede İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'ân'ı ve hadisleri en doğru şekilde anlama ve yorumlama kaygısı taşıyan âlimlerin ihtiyaç hissettikleri anlarda müracaat ettikleri kaynaklar arasında Ehl-i kitâb'a ait rivâyetler mühim bir yekûn oluşturmaktadır. Bu doğrultudaki çabanın dikkate değer aktörleri arasında yer alan öncü sûfîlerin telif ettikleri eserlerde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler azımsanamayacak düzeydedir. Onların bu doğrultudaki tercihleri kendilerine özgü olmadığı gibi ilgili dönemde böylesi bir yönelimin Müslüman muhitler tarafından yadırgandığına dair beyanlar da şimdilik mevcut değildir.

Bu çalışma ile Gazzâlî öncesi dönemin temel tasavvuf kaynakları çerçevesinde sûfîlerin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yönelme gerekçelerinin ortaya çıkarılması ve bahis konusu malzemeyi hangi konular bağlamında yoğun olarak kullandıklarının tespiti amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda kaleme alınan metin giriş ve üç ana bölümden meydana gelmektedir. Girişte çalışmanın amacı ve önemi hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde genel itibariyle İslâm kültüründe ve özel olarak da tefsir ve hadis ilimleri alanında İsrâiliyat olarak adlandırılan rivâyetlerin kullanım nedenleri hakkında hatırlatıcı mahiyette bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde ise zühd literatürü çerçevesinde meselenin aydınlığa kavuşturulması hedeflenmiştir. Burada sûfîlerin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyeteleri kullanım gerekçeleri ve söz konusu rivâyetleri kullandıkları ana konular belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde de Ehl-i kitâb'dan nakledilen rivâyetlerin tasavvufun temel klasiklerinde kullanım tarzları ile sûfîlerin ilgili rivâyetleri yorumlama yöntemleri tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Konunun tespitinden itibaren maddî ve manevî desteğini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Salih Çift'e, eğitim hayatım boyunca arkamda duran aileme, çalışmamın yazım sürecinde desteklerini esirgemeyen tüm arkadaşlarıma ve çeşitli vesilelerle yardımı dokunan herkese teşekkürü borç bilirim.

Dilek CIRASUN

Bursa, 2022

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **ii**
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iii**
YEMİN METNİ ..... **iv**
ÖZET ..... **v**
ABSTRACT ..... **vi**
ÖN SÖZ ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **viii**
TABLOLAR ..... **xi**
KISALTMALAR ..... **xii**
GİRİŞ **1**
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ 2
B. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ 3
1- Çalışmanın Ana Kaynakları 3
2- Çalışmanın Tâli Kaynakları 6

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM KÜLTÜRÜNDE EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLER

A. GENEL OLARAK İSLÂMÎ İLİMLERDE EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLERİN YERİ VE KULLANIM ALANLARI 9
B. EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLERİN TEFSİR VE HADİS İLİMLERİNDE KULLANIMI 11

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUF KÜLTÜRÜNDE EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLER

A. SÛFÎLERİN EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLERİ KULLANIM ALANLARI VE GEREKÇELERİ 16
1- Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetlerin Zühd Literatüründeki Yeri 16

2- Sûfilerin Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetleri Kullanım Gerekçeleri.....19
B. SÛFÎLERİN EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLERDEN İSTİFADE ETTİKLERİ BAŞLICA KONULAR ve İSTİFADE TARZLARI.....24
1. Sûfîlerin Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetlerden İstifade Ettikleri Başlıca Konular..24
2. Sûfîlerin Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetlerden İstifade Tarzları 26
C. ZÜHD LİTERATÜRÜNDE VE GAZZÂLÎ ÖNCESİ DÖNEME AİT BAZI TASAVVUF KLASİKLERİNDE YER ALAN EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ 30
1- Zühd Literatüründe Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetler 30
a) Abdullah b. Mübârek: Kitâbü'z-zühd 30
b) Vekî' b. el-Cerrâh: Kitâbü'z-zühd 31
c) Nuaym b. Hammâd: ez-Ziyâdât 31
d) Ahmed b. Hanbel: Kitâbü'z-zühd 31
e) Hennâd b. Serî el-Kûfî: Kitâbü'z-zühd 32
f) Ebu Dâvûd: Kitâbü'z-zühd 32
g) Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî: ez-Zühdü'l-kebîr.....33
2- Gazzâli Öncesi Dönemde Kaleme Alınan Bazı Tasavvuf Klasiklerinde Yer Verilen Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetler.....33
a) Hâris el-Muhâsibî: er-Ri'âye li hukûkillâh 33
b) Sehl b. Abdullah et-Tüsterî: Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-azîm.....34
c) Hakîm et-Tirmizî: Nevâdiru'l-usûl, Kitâbu'l-Menhiyyât, el-Furûk ve menʿut-terâdüf.....34
d) Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî: Kitâbü'l-Lüma' 35
e) Ebû Tâlib el-Mekkî: Kûtü'l-kulûb 36
f) Abdülkerîm el-Kuşeyrî: er-Risâle fi't-tasavvuf, Letâ'ifu'l-işârât.....37
g) Ebû Ali el-Cüllâbî el-Hücvîrî: Keşfü'l-mahcûb.....38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZZÂLÎ ÖNCESİ DÖNEMDE KALEME ALINAN BAZI TASAVVUF KLASİKLERİNDE KULLANILAN İSRÂİLİYAT TÜRÜ RİVÂYETLERİN BAĞLAMLARI

A. AYNI BAĞLAMDA DEĞERLENDİRİLEN RİVÂYETLER 39
1. Şükür 39
2. Rızâ 42
3. Semâ 44
4. İlme Belli Bir Bedel Takdir Edilmesi 45
5. Rüya 47
B. FARKLI BAĞLAMLARDA DEĞERLENDİRİLEN RİVÂYETLER 48
1. Tevâzu-Tevekkül 48
2. Allah'ın Rahmeti-Havf/Recâ 49
3. Haşyet-Semâ 51
4. Hidâyet-Zühd 52
5. Rızâ-Zühd 53
6. Recâ-Cömertlik 56
7. Rahmet-Mârifet 57
8. Tevekkül-Kanaat 58
9. Yakîn 58

SONUÇ 60

KAYNAKÇA 62

TABLOLAR

Tablo 1 İlk Dönem Sûfîlerinin Ehl-i Kitâb Kaynaklı Rivâyetleri Kullandıkları Ana Konular …….25

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
as	: Aleyhisselâm
b.	: Baskı
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
ö.	: Ölüm tarihi
ra	: Radıyallâhu anh
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
sav	: Sallâllâhu aleyhi ve sellem
thk.	: Tahkik
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğeri

GİRİŞ

Her ilmin kendisinden beslenmek suretiyle şekillendiği temel kaynakları bulunduğu gibi İslâmî ilimlerin aslî menbaları da Kur'ân ve Sünnet'tir. Kur'ân ve Sünnet ekseninde oluşan İslâmî ilimlerin tedvini aşamasında birtakım tâlî kaynaklardan da istifade edildiği bilinmektedir. Muhtelif sahalarda uzmanlaşan ulemânın ihtiyaç anında müracaat ettiği bu kaynaklar arasında İslâm'ın doğuşundan itibaren Müslümanların birlikte yaşadıkları ve dinî literatürde Ehl-i kitâb olarak anılan Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerine ait kutsal metinlerde yer alan birtakım beyanlar ve halk düzeyindeki söylenceler de bulunmaktadır. Bu evrede önceleri Ehl-i kitâb'a mensup olup daha sonra İslâm'a girenler bilhassa tercih edilen müracaat kaynakları arasında yer almaktaydılar. Bu durum belli bir süre varlığını sürdürmekle birlikte zamanla bahis konusu kaynaklardan yararlanmaya yönelik teşebbüslerin zayıfladığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan İslâmî ilimlerin hemen her alanında farklı düzeylerde yer verilmiş olmasına rağmen İsrâiliyat türü rivâyetler hakkında kuşatıcı bir tanımlamanın bulunmaması dikkate şayandır.[1] Bununla birlikte ilgili konuyu ele alan çalışmalarda yer verilen tanımların özellikle şu beş hususu öne çıkardıkları söylenebilir:

a) Başta Ehl-i kitâb olmak üzere Ortadoğu kültür havzasının oluşumuna katkı sağlayan İslâm öncesi peygamberlere, milletlere ve belli şahıslara dair tarihî, edebî ve dinî haberler;

b) Hz. Peygamber, halifeler, hanedanlar, mehdî ve kıyâmet alâmetleri gibi hem İslâm sonrası dönemde ortaya çıkan şahıslarla ve kurumlarla ve hem de gelecekle ilgili rivâyetler;

c) Daha çok kötü amaçlarla bir şekilde İslâm kültürüne sonradan dâhil edilen ya da Müslümanlar arasında zaman içerisinde yaygınlık kazanan anlatılar;

---

[1] Bkz. Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât,* (Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, 1974, s. 7; Ertuğrul Döner, *Tefsirde İsrâiliyyât'ın Bilgi ve Kaynak Değeri*, (Doktora Tezi), Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 10; Roberto Tottoli, "İslâmî Literatürde İsrâiliyyât Teriminin Kökeni ve Kullanımı", çev. Mesut Kaya, *Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 2, 2010, s. 201-215.

d) Büyük oranda Ehl-i kitâb'dan öğrenilen bilgiler;

e) Çoğunlukla uydurma, hurafe, efsane ve mitolojik tarzdaki anlatılar.[2]

İsrâiliyat kavramının muhtevası hayli geniş olup bu kapsamdaki rivâyetler genellikle İsrâiloğulları'na gönderilen peygamberleri, bu peygamberlerin günahkârlara yaptıkları uyarıları, bunlara verilen cezaları, zâhidlerin çeşitli sözleri ve davranışları yanında mazhar oldukları manevî lütuflar gibi mevzuları içermektedir.[3] Daha dar kapsamda ilk Müslüman nesillerin Kur'ân tefsirinde naklettikleri İsrâiliyat türü rivâyetler ise daha ziyâde geçmiş peygamberler ve ümmetler ile kâinatın ve insanın yaratılışı, Hz. Âdem'in ve eşinin cennetteki hayatları, İblis-Âdem-Havvâ üçlüsü arasında cereyan eden olaylar, Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'nın cennetten kovulup yeryüzüne düşüşleri, Kâbe'nin inşası, Nuh'un gemisi ve tufan hadisesi, Hârût-Mârût, Tâlût-Câlût, Tâbût-Sekîne gibi çeşitli konularla ilgilidir.[4] Bu çalışma kapsamında değerlendirmeye tabi tutulacak olan Gazzâlî öncesi döneme ait bazı tasavvufî eserlerde özellikle zühd ile ilgili başlıklar altında bahsi geçen konulara dair rivâyetler yoğun şekilde kullanılmıştır. Öte yandan söz konusu metinlerde İsrâilî rivâyetlere diğerlerine nazaran daha fazla yer verilmiştir. Bu durumun başlıca nedenlerinden biri olarak bahis konusu rivâyetlerin sûfîlerin fazlaca önem atfettikleri meselelere dair unsurları içeriyor olmaları gösterilebilir.

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

İsrâilî rivâyetlerin kullanımı hususunda tefsir ve hadis alanlarında pek çok çalışma yapılmış olmakla birlikte tasavvuf sahasında bu konuya tahsis edilmiş herhangi bir araştırmanın mevcudiyeti tespit edilememiştir. Oysa tasavvufî eserler içerisinde ve özellikle de zühd meselesine tahsis edilmiş olan kitaplarda Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler ciddi bir yekûn oluşturmaktadır. Bu çalışma kapsamında Ebû Hâmid el-Gazzâlî'den (ö. 505/1111) önceki dönemde telif edilen bazı metinler üzerinden mesele aydınlatılmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda başta tasavvufun klasik dönem metinleri arasında ehemmiyeti haiz olan Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) *Kitâbü'z-zühd*'ü, Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *er-Ri'âye li hukûkillah*'ı, Sehl b. Abdullah et-

[2] Enes Büyük, "Tefsirde İsrâiliyat'a Dair Bazı Tespit ve İddiaların Değerlendirilmesi = The Criticism of Some Evaluation and Assertion About Isrâ'iliyyat in Tafsir", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi = Cumhuriyet Theology Journal [Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, C. 23, S. 2, 2019, s. 771.

[3] İbrahim Hatiboğlu, "İsrâiliyat", *DİA,* İstanbul: İSAM, 2001, C. 23, s. 195-199.

[4] Ertuğrul Döner, *Tefsirde İsrâiliyyât'ın Bilgi ve Kaynak Değeri*, (Doktora Tezi), s. 20.

Tüsterî'nin (ö. 283/896) *Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-azîm*'i, Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Nevâdiru'l-usûl*, *Kitâbu'l-Menhiyyât* ve *el-Furûk ve menʿu't-terâdüf*'ü, Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî'nin (ö. 378/988) *Kitâbü'l-Lüma''*ı, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kûtü'l-kulûb*'u, Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*'si ve *Letâ'ifü'l-işârât*'ı ve son olarak da Hücvîrî'nin (ö. 465/1072) *Keşfü'l-mahcûb* isimli eserleri bağlamında sûfîlerin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri kullanım tarzları ve bunları değerlendirme biçimleri üzerinde durulacaktır.

Yukarıda bahsi geçen eserler üzerinden Gazzâlî öncesi dönemde sûfîlerin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere eserlerinde yer verme nedenleri ve ilgili rivâyetlerin irtibatlı oldukları konular tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu yönüyle tasavvuf alanında Ehl-i kitâb'a dair rivâyetlerin değerlendirilmesi doğrultusunda ilk teşebbüs olması açısından bu çalışmanın önem arz ettiği düşünülmektedir.

B. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Genel manada İslam düşüncesinde, özelde ise tasavvuf alanındaki yönlendirici ve dönüştürücü olma özelliğini haiz eserleriyle tanınan Ebû Hâmid el-Gazzâlî öncesi dönemde kaleme alınmış olan temel tasavvuf klasikleri çerçevesinde sûfîlerin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere bakış açıları ve bu doğrultudaki değerlendirmeleri ele alınmıştır. Bu amaçla öncelikle İsrâilîyat olarak nitelendirilen rivâyet türüyle alâkalı olarak bugüne kadar gerçekleştirilmiş olan çalışmalar incelenerek buralardan derlenen birtakım bilgiler meselenin arkaplanını aydınlatmak için kullanılmıştır. Zira tasavvuf sahasında Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler konusuna tahsis edilmiş bir çalışma henüz mevcut olmadığından zorunlu olarak özellikle tefsir ve hadis alanlarında yapılan araştırmalara dayalı olarak neşredilen yayınlar üzerinden problemin çerçevesi belirlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra alana geçiş niteliğini haiz metinler olarak değerlendirilen ve daha ziyade "Zühd ve Rekâ'ik" başlığını taşıyan türe ait eserler incelenmiş ve akabinde de tasavvufla alâkalı metinler üzerinden konunun detaylarının belirlenmesi için gayret gösterilmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın belli safhalarında sıklıkla müracaat edilen temel kaynaklar hakkında şunlar söylenebilir:

1- Çalışmanın Ana Kaynakları

Bu çalışmanın başlıca kaynaklarından biri durumunda olan Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâ'ik* adlı eseri zühd literatürünün ilk ve en önemli örneklerinden

biri olarak kabul edilmektedir. Bu metnin muhtevasını oluşturan zühdle bağlantılı hüzün, huşû, havf, ihlâs, tefekkür, tevekkül, kanaat, rızâ ve fakr gibi mevzular bağlamında Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere sıklıkla yer verilmiştir. Bu özelliklerine binaen tasavvufun oluşum döneminde yaşayan öncü şahsiyetlerin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yaklaşımlarına örneklik teşkil etmesi açısından söz konusu eserden ciddi düzeyde istifade edilmiştir.

Burada ele alınan konu ekseninde değerlendirmeye tabi tutulan metinlerden bir diğeri ise tasavvufî düşüncenin sistemleşmesi sürecinin önemli ismi olan Hâris el-Muhâsibî'nin *er-Ri'âye li hukûkillah* adlı eseridir. Muhâsibî burada çeşitli konulara dair görüşlerini dinin temel kaynaklarına dayandırma hususunda hassas bir tavır benimsemiş olmakla birlikte ihtiyaç duyduğu durumlarda Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri kullanmakta herhangi bir sakınca görmemiştir.[5] Bu çalışma kapsamında incelenen diğer eserlerde mevcut olan nakillerle kıyaslandığında *er-Riʿâye'*de Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere bilhassa kibir-ucub konusunda fazlaca yer verilmiş olduğu gözlemlenmiştir.

Muhâsibî'den yaklaşık yarım asır sonra vefat etmiş olan Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896) tasavvufî düşüncenin mimarları arasında yer alan ve farlı meselelere dair ilginç görüşleriyle tanınan şahsiyetlerden biridir. Tüsterî'nin başta Ebû Abdurrahmân es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Hakâʾiku't-tefsîr*'i olmak üzere sonraki dönemlerde kaleme alınan çeşitli işârî tefsirlere kaynak teşkil eden *Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-ʿazîm (Tefsîrü't-Tüsterî)* isimli eseri işârî yönteme dayalı olarak kaleme alınan ilk tefsir olması yönüyle önemlidir.[6] Tüsterî bu eserinde öncelikle Hz. İbrahim, Hz. Dâvûd ve Hz. Mûsâ ile ilgili rivâyetler olmak üzere Zebur ve Tevrat'tan muhtelif alıntılar yapmıştır.[7] Müellif bilhassa tevbe, sabır, rızâ vb. meseleler bağlamındaki görüşlerini izah ederken Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere müracaat etmiştir.[8]

---

5 Ünlü İngiliz oryantalist Albert Kenneth Cragg (ö. 2012) Hâris el-Muhâsibî'nin Kitâb-ı Mukaddes'e sıklıkla atıfta bulunması sebebiyle onun bu metni Arapça tercümesinden okumuş olma ihtimalinin yüksek olduğunu söyler, bkz. *Jesus and the Muslim: An Exploration,* London: Allen & Unwin, s. 49.

6 Bkz. Mustafa Öztürk, "Sehl et-Tüsterî", *DİA,* İstanbul: İSAM, 2009, C. 36, s. 321-323.

7 Bkz. Fatma Gedik, *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri*, (Doktora Tezi), Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

8 Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, thk. Taha Abdurrauf Sa'd, Hasan Muhammed Ali, Kahire: Dâru'l-Harem li't-Türâs, 2004, s. 127, 130, 169, 180, 182, 205.

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin çağdaşı olan ve çeşitli kaynaklar tarafından ünlü sûfî Yahyâ b. Muâz er-Râzî'nin (ö. 258/872) talebesi olarak gösterilen[9] Mekhûl b. Fazl en-Nesefî (ö. 318/930)[10] bu çalışmada eserindeki rivâyetlerin incelendiği bir diğer müelliftir. Sûfî kimliği hakkında klasik dönem kaynaklarının sessiz kaldığı isimlerden olan en-Nesefî'nin *el-Lü'lü'iyyât fi'z-zühd ve'l-edeb* adlı eserinin muhtevasından kendisinin tasavvufî yönü rahatlıkla tespit edilebilmektedir. Müellif eserinde temel tasavvufî konulara uygun başlıklar altında naklettiği rivâyetler arasında oldukça fazla miktarda Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyete de yer vermiştir. Mekhûl b. Fazl en-Nesefî burada tevâzu, adalet, kin ve buğzdan uzak durma, zikir, ihlâs, cihad, iyiliği emredip kötülükten sakındırma, murâkabe, tevbe ve pişmanlık başta olmak üzere ahlâkî-tasavvufî konular bağlamında çeşitli hadislere ve tasavvuf büyüklerinin sözlerine yer vermektedir. Eserde bahsi geçen konular çerçevesinde Ehl-i kitâb'a ait çok sayıda rivâyet de zikredilmektedir. Bunlar arasında bilhassa Hz. İsa, Hz. Mûsâ, Hz. Lokman ile ilgili olanlar öne çıkmaktadır. Hz. İsa hakkındaki rivâyetlerin diğerlerine nazaran daha fazla olması ise bir başka dikkat çeken husustur.[11]

Mekhûl b. Fazl en-Nesefî'yle aynı asırda ve ona yakın bir coğrafyada yaşamış olan Hakîm et-Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-usûl, Kitâbu'l-Menhiyyât* ve *el-Furûk* isimli üç eseri de bu çalışmaya kaynaklık etmiştir. Özellikle kaleme aldığı çok sayıdaki eseri ve buralarda seslendirdiği özgün fikirleriyle tanınan Hakîm et-Tirmizî tasavvufun gelişim döneminin önemli teorisyenlerinden biridir. O başta Ebû Hâmid el-Gazzâlî ve Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) olmak üzere sonraki sûfîleri ciddi şekilde etkilemiştir.[12] Kendi dönemi itibariyle tasavvuf kapsamına giren hemen her meselede söyleyecek sözü olan Tirmizî'nin Ehl-i kitâb'a dair rivâyetlere ilgi göstererek uygun gördüğü durumlarda bunlardan yararlanmış olması öneml arz etmektedir. Tirmizî *Nevâdiru'l-usûl* isimli eserinde 291 konu başlığı tespit edip her başlık altında bir hadisi şerh ederken burada İsrâiliyat olarak bilinen nakillere sıklıkla yer vermiştir.[13] Bu sebepten dolayı Hakîm et-Tirmizî'nin çok sayıdaki kitabı arasından *Nevâdiru'l-usûl* özellikle tercih edilmiştir.

---

[9] Bu konunun detayları hakkında bkz. Salih Çift, *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu: Yahyâ b. Muâz er-Râzî,* 1. b., Bursa: Sır Yayıncılık, 2011, s. 40.

[10] Hakkında bkz. İlyas Üzüm, "Nesefî, Fazl b. Mekhûl", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C. 32, s. 570-571.

[11] Mekhûl b. Fazl en-Nesefî, *Lü'lü'iyyât,* Kastamonu Halk Kütüphanesi 3038.

[12] Tirmizî'nin hayatı, fikirleri ve tesirleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Salih Çift, *Hakîm et-Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*, 1. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.

[13] Salih Çift, a.g.e., s. 155.

Yukarıda adları zikredilen diğer iki eserde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler *Nevâdir*'deki kadar yoğun değildir. Bununla birlikte kendisi ile aynı ya da yakın dönemde yaşamış müelliflerle kıyaslandığında Hakîm et-Tirmizî'nin eserlerinde yer alan Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin çok daha fazla olduğunu söylemek mümkündür.

Bilhassa Gazzâlî'nin *İhyâ'u ʿulûmi'd-dîn* adlı eserinin temel kaynağı durumundaki *Kûtü'l-kulûb*'un müellifi olan Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) Ehl-i kitâb'a ait rivâyetlerden oldukça yoğun şekilde yararlanan isimler arasında yer almaktadır. *Kûtü'l-kulûb*'da özellikle zühd, tevekkül, mahabbet, tevhid, mârifet kavramları olmak üzere Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere sıklıkla rastlanmaktadır.[14]

Bu çalışma kapsamında Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle* ve *Letâ'ifü'l-işârât* isimli iki eseri de incelenmiştir. Bu eserlerinin özel olarak tercih edilmesinin nedeni dinî konulardaki hassasiyeti ile tanınan Kuşeyrî gibi bir şahsiyetin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yaklaşım tarzını tespit etmektir. Onun *Letâ'ifu'l-işârât* isimli eseri işârî tefsir geleneğinin önemli örneklerinden olduğundan ilgili rivâyetlerin bu tarz metinlerde hangi bağlamlarda ve ne tür gayelere matuf olarak kullanıldığını görmek özellikle amaçlanmıştır. Her iki eser bağlamında değerlendirildiğinde Kuşeyrî'nin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri zühd, takvâ, ahlâk ve bunlarla bağlantılı kavramlar çerçevesinde kullandığı söylenebilir.

Kuşeyrî'yle görüştüğü ve hatta kendisine talebelik ettiği haber verilen Hücvîrî'nin (ö. 465/1072)[15] *Keşfü'l-mahcûb* adlı eseri Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin kullanıldığı farklı bağlamların tespiti amacıyla incelenen metinler arasında yer almaktadır. *Keşfu'l-mahcûb* tasavvufun teorik ve pratik konularını bir arada sistemli bir şekilde işleyen ilk eserlerden olması hasebiyle bu çalışma kapsamında sûfîlerin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yönelik nasıl bir yaklaşım geliştirdiklerini yansıtması yönüyle bilhassa önemlidir. Hücvîrî burada ahlâk, zühd, takvâ vb. kavramlarla ilgili olarak Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere zaman zaman yer vermiştir.

2- Çalışmanın Tâli Kaynakları

Gazzâlî öncesi dönemde kaleme alınan belli başlı tasavvuf klasikleri üzerinden değerlendirmeye tabi tutulan konunun daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla bu çalışma

[14] Bilal Saklan, "Kutü'l-kulûb", *DİA,* Ankara, 2002, C. 26, s. 501-502.
[15] Süleyman Uludağ, "Hücvîrî", *DİA,* İstanbul: İSAM, 1998, C. 18, s. 458-460.

kapsamında birtakım tâli kaynaklara da müracaat edilmiştir. Bunlar içerisinde *Tefsirde İsrâiliyyât* adlı çalışma türdeşleri arasında ayrı bir yerde durmaktadır. Türkiye'de bu alanda ilk olma özelliğini taşıyan eser 1974 yılında Abdullah Aydemir tarafından Atatürk Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırlanmış ve daha sonra da kitap olarak yayımlanmıştır. Burada İsrâiliyat kavramının tanımı, hükmü ve İsrâiliyat türü rivâyetleri aktaran isimler vb. temel başlıklar altında VI./XII. asra kadar olan dönem ele alınmaktadır. Bu çalışma kapsamında özellikle İsrâilayat'a dair temel bilgiler söz konusu olduğunda *Tefsirde İsrâiliyyât* başlıca müracaat kaynağı olmuştur.

Belli yönleri itibariyle bir önceki kitabın tamamlayıcısı durumunda olan *Tefsirde İsrâiliyyât'ın Bilgi ve Kaynak Değeri* adlı doktora tezi 2015 yılında Ertuğrul Döner tarafından Çukurova Üniversitesinde hazırlanmıştır. Burada genel olarak İsrâiliyat kelimesinin terimleşme süreci, ilgili rivâyetlerin nakledilme meselesi, kaynakları ve bilgi değeri ele alınmaktadır. Bu yönüyle söz konusu çalışmadan İsrâiliyat konusundaki bazı teknik detaylar hakkında ve özellikle de Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin kullanımı meselesi çerçevesinde istifade edilmiştir.

Daha ziyade tefsir alanındaki faaliyetleriyle tanınan Süleyman Ateş'in *Zühdden Tasavvufa* adıyla neşrettiği ve zühd literatürüne ait dokuz eserin tercümesini ve rivâyetlerin değerlendirmelerini içeren yayını da bu çalışma kapsamında önem arz eden müracaat kaynaklarından biri olmuştur. Bilhassa zühd literatüründe Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin yerinin tespiti konusu ağırlıklı şekilde bu eserde yer verilen metinlere dayalı olarak ele alınmıştır.

Doğrudan İsrâiliyat konusu bağlamında olmamakla birlikte *Hakîm et-Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı* adlı çalışmadan, öncelikle değerlendirmeye tabi tutulan metinler arasında yer alan Hakîm et-Tirmizî'ye ait eserlerdeki rivâyetlerin tahlili hususu olmak üzere, farklı amaçlarla yararlanılmıştır. Salih Çift tarafından 2003 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırlanan ve daha sonra yayımlanan eserde genel olarak Hakîm et-Tirmizî'nin hayatı, eserleri ve tasavvuf anlayışı ele alınmaktadır. Bu kitap tasavvuf tarihi içerisinde özgün kimliğiyle öne çıkan Tirmizî hakkında bilgi edinmek için müracaat edilen kapsamlı bir çalışma durumundadır.

Son olarak Türkçe başta olmak üzere çeşitli Doğu ve Batı dillerindeki neşriyat ekseninde yapılan taramalar neticesinde doğrudan bu konuya tahsis edilmiş bir çalışmaya rastlanmadığı özellikle vurgulanmalıdır. Dolayısıyla burada büyük oranda birinci el kaynaklar olma özelliğini haiz metinler kullanılacak ve problem buralarda yer verilen bilgiler üzerinden aydınlatılmaya çalışılacaktır. İhtiyaç hissedilen durumlarda ise ikinci derece çalışmalara müracaat edilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM KÜLTÜRÜNDE EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLER

A. GENEL OLARAK İSLÂMÎ İLİMLERDE EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLERİN YERİ VE KULLANIM ALANLARI

İslâm inancına göre Allah insanoğlunu varlık sahnesine çıkardığı andan itibaren her dönemde ve her coğrafyada kendisine rehberlik edip doğru yola yönlendirecek peygamberler de görevlendirmiştir. Bununla birlikte Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de "bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâm'ı seçtim" (Mâide 5/3) meâlindeki âyet-i kerîmesi ile insanoğlunun tâbi olması gereken son dinin İslâm olduğunu apaçık bir şekilde bildirmiştir. Böylece Kur'ân'ın vahyedilmesiyle birlikte tahrife uğradığı kabul edilen önceki semavî dinlerin hükmü ortadan kalkmıştır. Bununla beraber Kur'ân'dan önceki semavî kitapların tahrife uğramamış şekillerine iman etmek dinin gereklerinden biri olarak belirlenmiştir. Bu nedenle İslâmiyet açısından semavî dinler ve Ehl-i kitâb olarak adlandırılan bu dinlerin mensupları diğer inanç sistemlerine bağlı olanlardan farklı bir kategoride değerlendirilirler. Ehl-i kitâb tabiri ise Kur'ân-ı Kerîm dışındaki ilâhî kitaplarda yer almamakla birlikte terim olarak Müslümanlar hâricinde vahye dayalı bir inanç sistemine mensup olan kimseler için kullanılmaktadır.[16]

Kur'ân'ın Ehl-i kitâb olarak nitelendirdiği kesimi oluşturan muhtelif inanç sistemlerine mensup toplulukların İslâmiyet öncesi dönemde Arap coğrafyasının çeşitli bölgelerinde mevcut oldukları bilinmektedir. İslâmiyet'in ortaya çıkışı sonrasında Müslümanlar doğal olarak bu halklarla doğrudan ilişki içerisine girmişlerdir.[17] Farklı gerekçeleri olan bu temasların dinî meseleler ekseninde de sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim sahabeden bazıları Kur'ân âyetlerini yorumlarken Hz. Peygamber'den kendilerine ulaşan kesin bir

[16] Remzi Kaya, "Ehl-i kitâb", *DİA,* İstanbul: İSAM, 1994, C. 10, s. 516-519.

[17] Hüseyin Zamur, "İsrâiliyyât'ın Tarihi Arka Planı", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research,* C. 12, S. 1, 2020, s. 90.

açıklama söz konusu olmadığı durumlarda ve bir şekilde ihtiyaç hissettikleri zamanlarda başta Yahudiler olmak üzere diğer ilâhî dinlere mensup insanların dinî bilgilerine başvurmuşlar ve buradan elde ettikleri malzemeyi ilgili âyetleri yorumlamak amacıyla kullanmışlardır. Bahis konusu kimselerin istifade amacıyla müracaat ettikleri bu malzeme önceleri şifahî olarak diğer müslümanlarla da paylaşılmıştır. Zaman içerisinde bu bilgiler insanlar arasında yaygınlaştığı gibi ilerleyen süreçte de tedvin edilen eserlerin içerisine dâhil edilmiştir. Bu şekilde Tevrat'tan veya İncil'den ya da bunların yorumlarını içeren metinlerden aktarılan bilgiler zamanla Müslümanlar arasında ciddi şekilde yaygınlık kazanmaya başlamıştır.[18]

Öte yandan teknik anlamda İsrâiliyat olarak isimlendirilen söz konusu rivâyetlerin Müslümanlar arasında yaygınlık kazanması noktasında Kur'ân'da zikri geçmekle birlikte detaylarına değinilmeyen kıssaların da önemli bir rolünün olduğu anlaşılmaktadır.[19] Nitekim sahabe döneminde Ehl-i kitâb kaynaklı İsrâilî rivâyetlerin muhtevasının çoğunlukla Kur'ân'da zikri geçen kavimler, onların yaşadıkları beldeler, peygamberler ve ümmetleri, peygamberlere düşmanlık yapan şahıslar, çeşitli yönleriyle İsrâiloğulları, melek-cin-şeytan gibi gaybî varlıklar ve bazı olağanüstü durumlar, yaratılış ve Âdem kıssası gibi konulardan müteşekkil olduğu bilinmektedir.[20]

Tâbiîn döneminde İslâm coğrafyasının sınırlarının genişlemesine paralel olarak Müslüman toplumun birbirinden farklı inanç sistemlerine mensup kesimlerle ilişkileri söz konusu olmaya başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda İslâmî ilimlerin teşekkül sürecinin başlangıcına da şahitlik etmiştir.[21] Temel İslâmî ilimlerin oluşum evresinde özellikle tefsir ve hadis alanlarında Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin kullanımı daha belirgin bir hal almaya başlamıştır. Kur'ân'ın yer yer tafsilatlı olmayan anlatım üslubu özellikle tefsir ve hadis alanlarında eser kaleme alan müelliflerin ilgili konulardaki müphemliği giderme yönündeki teşebbüslerine zemin hazırlamış ve onları ilgili rivâyetleri kullanmaya sevk etmiştir. Bu durum zaman içerisinde göz ardı edilmesi imkansız olan bir rivâyet yığınının oluşmasına sebebiyet vermiştir.[22]

---

18 Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât,* (Doktora Tezi), s. 12.
19 Abdullah Aydemir, a.g.e., s. 50.
20 Nihat Uzun, "Sahabenin İsrâiliyat'a Bakışı", *KTÜİFD*, C. 2, S. 1, 2015, s. 10.
21 Arif Ulu, "Tâbiîn", *DİA,* İstanbul: İSAM, 2010, C. 39, s. 328-330.
22 Abdullah Aydemir, a.g.e., s. 13.

Tefsir ve hadis alanlarında Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin yoğun şekilde kullanımı ve ilgili literatürde bunlara yapılan vurgunun sıklığı sebebiyle bu çalışmada tasavvuf alanında İsrâiliyat olarak adlandırılan rivâyetlere gösterilen ilginin arka planının aydınlatılabilmesi amacıyla öncelikle söz konusu iki sahada İsrâilî rivâyetlerin kullanımı meselesi üzerinde durulacaktır.

B. EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLERİN TEFSİR VE HADİS İLİMLERİNDE KULLANIMI

Müslüman âlimlerin özellikle ilk asırlarda iman bahisleri dışında kalan meselelerde gerekli gördükleri durumlarda bir arada yaşadıkları Ehl-i kitâb'a müracaat ettikleri reddedilmesi imkansız bir hakikattir.[23] Bunun dışında Ehl-i kitâb'dan olup zaman içerisinde ihtida eden kimselerin aktarımları vasıtasıyla da özellikle tefsir ve hadis kaynaklarına ilgili rivâyetlerin bir şekilde sirayet ettiği bilinmektedir.[24]

I./VII. asrın sonuyla II./VIII. başlarında -Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) devrinde- İslâmî ilimlerin tedvin döneminin başlamasıyla birlikte tefsirle alâkalı metinlere İsrâiliyat adıyla bilinen rivâyetler dâhil edilmeye başlamıştır. Bu itibarla dönemin müfessirlerinin bir kısmı Kur'ân'da detayları zikredilmeyen kıssaların ya da diğer birtakım âyetlerin açıklanması noktasında Tevrat ve İncil'e ya da söz konusu kesimlere mensup ilim adamları tarafından kaleme alınan metinlere müracaat ederek buralardaki bilgilerden istifade etme yoluna gitmişlerdir.[25] Bilhassa Kur'ân kıssalarının büyük kısmının İsrâiloğulları ve onların peygamberleriyle doğrudan ilgili olması sebebiyle söz konusu kıssaları ihtiva eden âyetlerin tefsirinde doğrudan Ehl-i kitâb'a ya da onlara ait kaynaklara başvurulmuştur. Bundan dolayıdır ki söz konusu kaynaklardan istifade süreci daha ziyade tefsir ilmi çerçevesinde ortaya çıkmış ve ilk olarak bu alanda yaygınlık kazanmıştır.[26]

Alanın uzmanlarına göre Kur'ân'da zikri geçen İsrâiloğulları hakkındaki kıssalarla ilgili olarak özellikle Tevrat'a müracaat edilmiş olmasının arka planında yatan temel sebep söz konusu kıssaların Kur'ân'dakinden farklı bir tarzda Tevrat tarafından işleniyor olmasıdır.

---

[23] Nihat Uzun, "Sahabenin İsrâiliyat'a Bakışı", s. 20.

[24] Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât,* (Doktora Tezi), s. 12.

[25] Şaban Karasakal, *İsrâiliyat'ın Tefsire Girişi*, (Yüksek Lisans Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, s. 148.

[26] Mustafa Öztürk, "Kur'ân Kıssaları Bağlamında İsrâiliyat Meselesine Farklı Bir Yaklaşım", *İslâmî İlimler Dergisi*, C. 9, S. 1, 2014, s. 13.

Nitekim bilindiği üzere Kur'ân-ı Kerîm'den farklı olarak Tevrat kronolojik tarzda düzenlenmiş bir tarih kitabı niteliğinde olup haklarında bilgi verilen olaylar birbiriyle bağlantılı olarak anlatılırken yer, zaman ve şahıs isimleri gibi bilgiler ayrıntılı şekilde verilmektedir. Kur'ân ise daha veciz bir üsluba sahip olduğundan ilgili kıssalar kronolojik bir sırayla değil kendine özgü bir yöntem çerçevesinde zikredilmektedir.[27] Bu nedenle birbiriyle paralellik gösteren kıssa ve olayların Kur'ân'da sözü edilmeyen detayları özellikle Tevrat'tan istifadeyle yorumlanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte söz konusu süreçte ulemâ ilgili meseleler bağlamında istifade ettikleri rivâyetleri Kur'ân ve sünnete uygunluklarını belirleme ve tercihlerini buna göre yapma noktasında oldukça titiz bir tavır benimsemiştir.[28]

Yukarıda sözü edilen tavrın örnekleri kronolojik açıdan ele alınıp değerlendirildiğinde şöyle bir tabloyla karşılaşılır: Sahabe itikadî açıdan problemli olduğuna kanaat getirdikleri hususlarda Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri nakledildiği şekliyle kabul etmemiştir.[29] Zira daha önce de vurgulandığı üzere, Ehl-i kitâb'a ait kaynaklara her konuda ve rastgele bir tarzda değil özellikle kıssalar ekseninde ve itikadî meseleler dışındaki hususlarda müracaat edilmiştir. Tâbiîn dönemine gelindiğinde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere sahabeye kıyasla daha fazla ilgi gösterilmeye başlandığı görülür. Bu durum Müslümanlar tarafından tedvin edilen eserlerde kendine yer bulan rivâyetlerin sayısının artmasına yol açmıştır. Ayrıca yine bu dönemde bazı müfessirler Kur'ân-ı Kerîm'i başından sonuna kadar ve âyetleri tek tek tefsir etmeye başlamışlar ve müphem kalan kısımları Ehl-i kitâb'a ait metinlerden derledikleri verilerle tamamlama yoluna gitmişlerdir. Bu doğrultudaki faaliyet tâbiîn ve tedvin dönemi arasında geçen sürede daha da artmış ve İsrâilî haberler yoğun bir şekilde Kur'ân âyetlerinin tefsirinde kullanılır olmuştur.[30]

İslâm tarihinin ilk dönemlerinde kaleme alınan tefsir metinlerinde İsrâiliyat olarak nitelendirilen rivâyetlerin kendilerine yer bulabilmesinin arka planında İslâm'ın itikat, ahlâk ve hukuk alanlarında Yahudilik ve Hıristiyanlık sisteminden daha mükemmel bir nizama sahip olduğu inancına dayalı özgüvenin yattığı kabul edilmektedir. Bu kapsamda

---

27 Baki Adam, "Kur'ân'ın Anlaşılmasında Tevrat'ın Rolü", *İslâmî Araştırmalar*, C. 9, S. 1-2-3-4, 1996, s. 171.

28 Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-Muhaddisûn*, Beyrut, 2. b., 1984, s. 185.

29 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974, s. 244.

30 Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât,* (Doktora Tezi), s. 14.

özellikle Mekkî âyetlerde Ehl-i kitâb'a yönelik müspet atıfların yer almasının söz konusu tavrın oluşmasında önemli bir rol oynadığı da iddia edilmektedir.[31] Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin sahabe, tâbiîn ve tebei tâbiîn döneminde yetişen ilim adamları tarafından herhangi bir kaygı söz konusu olmaksızın kullanılmasının ardında esas olarak bu iki nedenin yattığı söylenebilir.

Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin İslâmî ilimlere girişi sahabe ve tâbiîn döneminde başlamakla birlikte söz konusu disiplinlere mensup ilim adamlarının birbirinden bağımsız disiplinlere özgü metinler kaleme alma sürecini başlattıkları aşamada da ilgili rivâyetlere eserlerinde yer vermeye devam etmiştirler. Özellikle müfessirler bu rivâyetleri daha ziyade istişhad maksadıyla kullanmışlardır. Sözlükte "şahit getirmek, şahit göstermek" manâsına gelen istişhâd lugat, sarf, nahiv ve belâgat ilimlerinde "bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek" anlamında kullanılır.[32] İstişhâdın da şu üç amaçla yapıldığı bilinmektedir:

a) Kur'ân âyetlerini açıklamak,
b) Kur'ân'ı desteklemek,
c) Ehl-i kitâb'ı susturmak (tebkît).[33]

Müfessirler özelinde söz konusu rivâyetlerin kullanım amaçları bu şekildeyken hadis sahasında İsrâiliyat türü haberlerin genel olarak şu amaçlarla kullanıldığı kabul edilmektedir:

a) İrşâd amacıyla,
b) Neticesinde alınacak hisseden istifade kasdıyla kıssa anlatmak için,
c) Dini tahrip etme gayesiyle,
d) Fitne çıkarma arzusuyla.[34]

---

31 Ertuğrul Döner, *Tefsirde İsrâiliyyât'ın Bilgi ve Kaynak Değeri*, (Doktora Tezi), s. 23.
32 İsmail Durmuş, "İstişhad", *DİA,* İstanbul: İSAM, 2001, C. 23, s. 396-397.
33 Bkz. Şaban Karasakal, *İsrâiliyat'ın Tefsire Girişi*, (Yüksek Lisans Tezi), s. 149; Abdulhay Nedim, *Kur'ân Yorumunda İsrâiliyat'ın Arka Planı*, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 93.
34 Veli Atmaca, "Hadiste İsrâiliyat'a Bakış (1)", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 2, 1996, s. 363.

Hadis sahasında konu ile ilgili yapılan çalışmalar Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin kullanım gerekçelerinden ziyade bunların hadisler arasına nasıl karıştığı, yaygınlaştığı vb. meseleler üzerine yoğunlaşmıştır. İsrâiliyat türü rivâyetlerin hadisler arasına karışmasında çeşitli halklar arasındaki kültürel etkileşim, İslâm'ın ilk dönemlerinde Müslüman olan Yahudilerin faaliyetleri ve Yahudiliğe ait yazılı ve sözlü kaynakları araştıran Müslümanların çabaları olmak üzere başlıca üç etkenin bulunduğu savunulmuştur.[35] Bununla irtibatlı olarak Yahudi ve Hıristiyan kültürlerine ait nakillerin hadis kaynaklarına sızıp sızmadığı ihtimali ile ilgili olarak şunlar dile getirilmiştir:

a) Tıpkı Kur'ân âyetlerinde olduğu gibi Allah, önceki peygamberlere bildirdiklerini Hz. Peygamber'e de Kur'ân dışında vahiy olarak bildirmiş olabilir.

b) Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın bazı uygulamaları halkların etkileşimi yoluyla Araplar arasında yayılmış ve onların örfü haline gelmiş olabilir. Hz. Peygamber'in de bu uygulamaları İslâm'a uygun görerek benimsemiş olma ihtimali vardır.

c) Hz. Peygamber, Yahudi ve Hıristiyanlarda gördüğü bazı uygulamaları beğenmiş bunları Müslümanlara da emretmiş olabilir.

d) Önceki kültürlerin mirasına benzeyen rivâyetlerin Hz. Peygamber'le ilgisi bulunmayıp sonraki bir dönemde hadis rivâyetleri arasına karışmış olabilir.[36]

Öte yandan muhaddislerin İsrâilî rivâyetler konusunda tefsir âlimlerine nazaran daha duyarlı davrandıkları bilinmektedir. Bu noktada İsrâilî rivâyetler doğrudan Hz. Peygamber'e isnad edildiği durumlarda dikkate değer kabul edilmekle birlikte[37] sıkıntılı durumlarla karşılaşmama adına çeşitli tedbirler de alınmıştır. Nitekim hadis âlimleri kitaplarına aldıkları İsrâilî rivayetlerde diğer rivayetlere uyguladıkları tenkit yöntemlerini hayata geçirmişlerdir. Bu kapsamda söz konusu âlimler geçmiş peygamberlere, milletlere, menâkıb ve fezâile dair Hz. Peygamber'den sahih olarak nakledilmiş rivayetleri diğerlerinden ayırt edebilmek için çok dikkatli davranmışlardır. Cerh ve ta'dîl benzeri metodlar bu bağlamda değerlendirilmelidir. Ayrıca İsrâiloğulları'na ait haberlerin

---

35 Detaylı bilgi için bkz. Ali Kuzudişli, "İsrâiliyat Hadis Rivâyetleri Arasına Nasıl Karıştı?", *İsrâiliyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, S. 1, 2017, s. 28.

36 Ali Kuzudişli, a.g.m., s. 27.

37 Detaylı bilgi için bkz**.** Salih Karacabey, "İsrâiliyyât'ı Belirleme Kriterleri Çerçevesinde İlahî Mesajın Birliği Meselesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2003, C. 12, S. 1, s. 71-104.

nakledilmesinde bir mahzur görülmemiş olmasıyla birlikte bu rivâyetlerin Hz. Peygamber'e dayandırılarak istismar edilmemesi emredilmiştir.[38]

Öte yandan Müslüman âlimler karşılaştıkları İsrâiliyat türü haberlerin tamamını rastgele bir şekilde kabul etmeyip bunların kısımları, hükümleri ve sınırlarını aşağıdaki şekilde belirlemişlerdir:

a) İçeriği İslâm dinine uygun olan İsrâiliyat türü rivâyetler kabul edilmiş ve nakledilmelerinde bir sakınca görülmemiştir.

b) İslâm dinine uygun olmayanlar reddedilmiş, aleyhte delil olarak kullanılması dışında, rivâyet edilmesi yasaklanmıştır.

c) İslâm dinine uygun olup olmadığı belirlenemeyenler hususunda bir hüküm verilmemiş ve üzerinde tevakkuf edilmiştir. Bu gruptaki haberleri de rivâyet etmek serbest bırakılmıştır. Zira bu gruptaki bilgiler, akaid ve ahkâma dair olmayan kıssalar ve haberler gibi cüzî konulardadır.[39]

Tefsir ve hadis sahasında İsrâiliyat konusu ile ilgili olarak bugüne kadar yeterince çalışma yapılmış olması nedeniyle burada meselenin detaylarına girilmeden genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır.

---

[38] Veli Atmaca, "Hadis'te İsrâiliyât'a Bakış (1)", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, s. 2, s. 372.

[39] İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi,* Ankara: Fecr Yayınevi, 1996, C. 1, s. 115; Veysel Özdemir, "İsrâiliyat Türü Rivâyetlerin Hükmünü Belirleme Açısından "*'ve Haddisû an Beni İsrâile ve la Harace ...'* Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, 2008, s. 323.

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUF KÜLTÜRÜNDE EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLER

A. SÛFÎLERİN EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLERİ KULLANIM ALANLARI VE GEREKÇELERİ

Nispeten erken bir dönemde Kur'ân-ı Kerîm'in tefsiri işiyle meşgul olan ulemânın faaliyetleri neticesinde İslâm kültürüne ait metinlere dâhil edilmeye başlanan Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler zaman içerisinde sûfîler tarafından da kendilerince uygun gördükleri bağlamlarda kullanılmıştır. Mevcut kaynaklardaki verilerden hareket edildiğinde sûfîlerin söz konusu malzemeye daha ziyade hadis sahasında telif edilen metinlerdeki rivâyetler üzerinden ulaştıkları söylenebilir. Bu itibarla ilgili metinler içerisinde "zühd literatürü" olarak anılan türün mühim bir yer işgal ettiği anlaşılmaktadır. Aşağıda bu türe ait metinler ve buralarda yer verilen nakillerin daha sonraları kaleme alınan çeşitli tasavvufî eserlere yansıma tarzları üzerinde durulacaktır.

1- Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetlerin Zühd Literatüründeki Yeri

Özellikle zühd ve ilgili meseleler ekseninde derlenen rivâyetler öncelikle I./VII. asrın sonuyla II./VIII. asrın ilk yarısından itibaren hadis kitapları içinde müstakil bir bölüm teşkil edecek şekilde değerlendirilmiştir. Zaman içerisinde söz konusu rivâyetler çoğunlukla "Kitâbü'z-zühd" adıyla anılan ve özel bir eser türü olarak kabul edilen çalışmalara kaynaklık etmiştir. Bu metinlerin ilk örnekleri daha ziyade zâhid muhaddisler tarafından kaleme alınmıştır ve dinî tecrübenin aktarılması noktasında bunların ciddi etkisi olmuştur.[40]

Genel olarak "Kitâbü'z-zühd" adıyla bilinen çalışmaların muhtevasını daha ziyade Kur'ân ve sünnete göre zühd ve unsurları, Hz. Peygamber'in, ashabının, diğer peygamberlerin ve de velilerin zâhidâne hayatlarından derlenen örnekler

[40] Ahmet Yıldırım, "Hadis Edebiyatında Zühd Literatürü ve Zühdle İlgili Rivâyetlerin İncelenmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20, 2008, s. 122.

oluşturmaktadır.[41] Söz konusu literatür genelde Ehl-i kitâb'a ait özelde ise Hıristiyan kültürüyle alâkalı rivâyetlerin yoğunluklu olarak kendilerine yer bulduğu metinlerden müteşekkildir.[42]

Kitâbüz-zühd başlığıyla anılan türe örneklik teşkil eden çok sayıda eser mevcuttur. Bu konuya tahsis edilen çalışmalardan birinin müellifi ilgili eserlerin yetmiş altı tanesinin adının tespit edilmiş olduğunu söylemektedir.[43] Aşağıda haklarında bilgi verilecek olan söz konusu metinlerin müellifleri müfessir, muhaddis, fakih vb. kimlikleriyle tanınmış olsalar da hemen hepsinin ortak özelliği zühd boyutu güçlü bir dindarlık anlayışına sahip bulunmaları ve bu doğrultuda bir hayat yaşamış olmalarıdır. Sonraki tasavvufî metinlerde yer verilen Ehl-i kitâb menşeli çeşitli rivâyetlerin ilk veya temel kaynakları olarak değerlendirilebilecek olan eserlerden bazıları şunlardır:[44]

a) Vekî' b. el- Cerrâh (ö. 197/812): *Kitâbü'z-zühd*

Asrının güvenilir imamları arasında adı zikredilen Vekî' b. el-Cerrâh'ın *Kitâbü'z-zühd*'ü 539 hadisi içeren küçük hacimli bir eserdir.[45] Burada genel itibariyle dünyanın fânîliği, müminin bu dünyaya karşı tutumunun nasıl olması gerektiği, zühd konusu ve ahlâka dair rivâyetlere yer verilmiştir.[46] Bu eserde az sayıda da olsa Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyete rastlamak mümkündür. Bunların çoğunluğu Hz. İsa hakkında olup diğerleri Hz. Nuh, Hz. Lokman ve Hz. Mûsâ ile ilgili nakillerden müteşekkildir. Vekî' b. el-Cerrâh eserinin "İsrâiloğulları'ndan nakilde bulunma" adlı 8. bâbında Hz. Peygamber'in İsrâiloğulları'ndan rivâyet nakletmeye yönelik tavrı ile ilgili bir hadise[47] yer vermiş olması bilhassa dikkate değerdir.[48]

b) Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843): ez-*Ziyâdât*

Nuaym b. Hammâd'ın bu eserinde zühde dair 448 tane rivâyet bulunmaktadır. Bu eserde yer verilen Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin çoğunluğu Hz. İsa hakkında olmakla birlikte

---

41 Ahmet Yıldırım, a.g.m., s. 123.

42 Bkz. Özcan Hıdır, "'Agrapha' Literatürü ve Zühd Hadisleri-İncil (Kanonik-Apokrif) İlişkisi", *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 14, 2019, 141-186.

43 Süleyman Ateş, *Zühdden Tasavvufa*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2020.

44 Süleyman Ateş'in *Zühdden Tasavvufa* adlı çalışması söz konusu eserlerin açıklamalı çevirilerini içermektedir. Zühd literatürü incelenmesinde müracaat kaynağı olarak tercih edilmiştir.

45 Mehmet Emin Özafşar, "Vekî' b. el-Cerrâh", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2013, C. 43, s. 8-9.

46 Veki' b. el-Cerrâh, *Kitâbü'z-zühd,* thk. Abdurrahmân Abdulcebbâr el-Ferîvâî, Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1. b., 1984.

47 *"İsrâiloğulları'ndan nakilde bulunun. Nitekim onlarda ilginç şeyler vardır.",* (Buhârî, "Enbiya" 50; Tirmizî, "İlim" 11)

48 Veki' b. el-Cerrah, *Kitâbü'z-zühd,* s. 280.

Hz. Eyyûb, Hz. Mûsâ ve diğer bazı peygamberle ilgili rivâyetler de bulunmaktadır. *ez-Ziyâdât'*ta Nuaym b. Hammâd rızâ, tevekkül, tevâzu gibi konularda Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yer vermiştir.[49]

c) Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855): *Kitâbü'z-zühd*

Ahmed b. Hanbel muhaddis ve fakih kimliğinin yanı sıra muasırı olan fakihlerin pek çoğu gibi aynı zamanda zâhidâne yaşantısıyla da tanınan bir isimdir.[50] Onun *Kitâbü'z-zühd* adlı eserinde çok sayıda Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyet bulunmaktadır. Oğlu Abdullah'ın rivâyetlerinden meydana gelen eser iki temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Hz. Muhammed ile Hz. Âdem, Hz. Nûh, Hz. İbrâhim, Hz. Yûsuf, Hz. Eyyûb, Hz. Mûsâ, Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman, Hz. Yûnus, Hz. İsa ve Hz. Lokman'ın zühd ağırlıklı yaşantılarına dair rivâyetler yer alırken ikinci bölümde de başta hulefâ-i râşidîn olmak üzere ileri gelen on dokuz sahabe ile on altı tâbiîn büyüğünün zühd anlayışlarını yansıtan çeşitli sözleri bulunmaktadır.[51] Ahmed b. Hanbel'in bu eseri bu alanda kaleme alınan diğer eserlere nazaran daha geniş hacimlidir.

d) Hennâd b. Serî el-Kûfî (ö. 243/857): *Kitâbü'z-zühd*

Hennâd b. Serî el-Kûfî'nin *Kitâbü'z-zühd* adlı eseri bu türe ait bir başka önemli metindir. Burada 1442 rivâyet bulunmaktadır. Eserin temel konusu dünya hırsından ve şehvete kapılmaktan uzak durmaktır. Bu metinde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yer verilmiş olmakla birlikte bunların sayısı fazla değildir. Eserde söz konusu rivâyetler çoğunlukla zühd, tevekkül, şükür, tevbe, uzlet vb. başlıklar altında nakledilmektedir. Bu rivâyetlerin önemli bir bölümü Hz. Dâvûd, Hz. Lokman, Hz. İsa, Hz. Mûsâ ile ilgili oluşu ise özellikle dikkat çekmektedir.[52]

e) Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as b. İshak es-Sicistânî (ö. 275/889): *Kitâbü'z-zühd*'ü

---

[49] Nuaym b. Hammâd, *ez-Ziyâdât* (Abdullah b. Mübârek, *Kitabü'z-zühd ve'r-rekâ'ik,* thk. Habîburrahman el-'Azamî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye) içinde. s. 1-132.

[50] Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle,* thk. Enes Muhammed Adnan eş-Şerfavî, Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2018, s. 116, 328, 331, 357, 566.

[51] M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1989, C. 2, s. 75-80; bkz. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*, thk. Muhammed Celâl Şeref, Beyrût: Dâru'n-Nahzati'l-Arabiyye, 1981.

[52] Hennâd b. Serî el-Kûfî, *Kitâbü'z-zühd,* thk. Abdurrahmân Abdulcebbâr el-Ferîvâî, Kuveyt: Dâru'l-hulefâi lil-kütübi'l-İslâmiyye, 1. b., 1985.

Aynı zamanda Kütüb-i Sitte'yi oluşturan eserlerden biri durumunda bulnan *es-Sünen'*in müellifi olan Ebû Dâvûd hocası olduğu bilinen Ahmed b. Hanbel'i örnek alarak tıpkı onun gibi zahidâne bir hayat yaşamıştır.[53] Devrin hadis otoritelerinin nadiren kullandıkları övgü dolu ifadelerle andıkları Ebû Dâvûd es-Sicistânî[54] söz konusu eserinde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri müstakil bir başlık altında nakletmektedir. Bu doğrultuda Ebû Dâvûd kitabına İsrâiloğulları hakkında yirmi dört tane rivâyete yer vererek başlar. Bu durum mühim bir hadis âlimi olarak Ebû Dâvûd'un Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yönelik olumlu tavra sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Esasen onun yaşadığı dönemde de söz konusu rivâyetlere yönelik menfi bir yaklaşımdan söz etmenin mümkün olmadığı vurgulanmalıdır. Dahası Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd gibi muhaddis zâhidlerin kaleme aldıkları zühd eksenli eserlerinde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yer vermeleri Kur'ân ve sünnete aykırı bulunmadıkça söz konusu rivâyetlerin kullanımının yaşadıkları dönemde yaygın olduğunu göstermektedir. Zira hadis alanında hassasiyetleriyle tanınan bu isimlerin tartışmalı bir konuya eserlerinde bu derece yer vermeleri söz konusu olamazdı.

f) Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1065): *ez-Zühdü'l-kebîr*

Muhaddis ve fakih olan Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî *ez-Zühdü'l-kebîr* adlı eserinde uzlet, dünyaya önem vermeme, ölüm gelmeden önce hayatı değerlendirme gibi zühd ve takvâ ile ilgili konulardaki hadislere ve muhtelif zâhid ve âlimlerin bu meselelere dair görüşlerine yer vermektedir. Eserde toplam 989 hadis rivâyet edilmekte olup bunlardan on üçü Hz. Yahya, Hz. Dâvûd, Hz. Lokman, Hz. İsa ve Hz. Mûsâ hakkındaki Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerden müteşekkildir. Bu rivâyetler de daha ziyade tevâzu, dünya sevgisi ve tevbe konularına tahsis edilmiştir.[55]

2- Sûfilerin Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetleri Kullanım Gerekçeleri

Daha önce de zikredildiği üzere müellif sûfîlerden önce tefsir ve hadis alanlarında faaliyet gösteren âlimler Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere muhtelif gerekçelerle eserlerinde yer vermişlerdir. Bu çalışmada değerlendirmeye tabi tutulan tasavvufî eserlerde

[53] Bkz. Lütfü İmamoğlu, "Ebû Dâvûd ve Süneni", (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
[54] M. Yaşar Kandemir, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1994, C. 10, s. 119-121.
[55] Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr,* Beyrut: Dâru'l-cenân, 1987.

zikredilen ilgili rivâyetlerin analizi neticesinde sûfîlerin söz konusu nakillere müracaat etmelerinin nedenleri olarak şu hususlar tespit edilmiştir:

a) Kur'ân'da ve bazı hadislerde Ehl-i kitâb'a ve Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yönelik olumlu yaklaşım içeren beyanların yönlendirici etkisi.

Kur'ân'da zikri geçen birtakım âyetlerin[56] Ehl-i kitâb'a yönelik müspet yaklaşımı yanında özellikle yukarıda sözü edilen zühd ve rekâ'ik türü metinlerde sıklıkla yer verilen Ehl-i kitâb'la alâkalı rivâyetler sûfîlerin belli görüşlerini delillendirmek amacıyla bunları kullanmalarına imkân tanımış olmalıdır. Bilhassa çeşitli hadislerde geçen *"İsrâiloğulları'ndan nakilde bulunmanızda sakınca yoktur"*,[57] *"Ehl-i kitâb'ın size naklettiği bilgileri ne tasdik ne de tekzîb edin. Biz, 'Allah'a ve bize indirilmiş olan vahye iman ettik' deyin"*[58] vb. beyanlar sûfîlerin ilgili malzemeyi kendi amaçları doğrultusunda kullanmalarını kolaylaştırmıştır. Ayrıca *"Dini dosdoğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye Nuh'a emrettiğini, sana vahyettiğini, İbrahim'e, Mûsâ'ya ve İsa'ya emrettiğini Allah size de din kıldı*" (Şûrâ 42/13) meâlindeki âyeti kerimenin önceki şeriatlarda emredilen bazı hususların İslâm şeriatı ile ortak olduğuna vurgu yapması bu durumu desteklemektedir.

b) İlgili rivâyetlerde dile getirilen belli başlı hususların Kur'ân ve sünnetle çelişmemesi yanında bunların beyanlarıyla Ehl-i kitâb'a ait rivâyetler arasında dikkate değer benzerliklerin bulunması.

Sûfîlerin eserlerinde yer verdikleri Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler Kur'ân'ın ve sünnetin mesajına uygun olup bunlarla çelişmemektedir. Dahası manâ açısından da söz konusu rivâyetlerin birçoğunun benzerlerini hadislerde bulmak mümkündür. Bu benzerliklerin sûfîlerin söz konusu rivâyetlere yaklaşımlarını olumlu yönde etkilemiş olması imkan dâhilindedir. Nitekim Ebû Tâlib el-Mekkî'nin eserinde geçen şu rivâyet bu duruma bir örnek teşkil etmektedir: *"Ebu'd-Derdâ (ra), Kâ'b el-Ahbâr'a: 'Bana Tevrat'ta bulunan en özel âyeti haber verir misin?' diye sordu. O da şunları söyledi: Tevrat'ta Allah buyurmuştur ki: 'Dostlarımın bana kavuşma arzusu uzadı. Benim onlara kavuşma arzum ise daha fazladır.' Bu âyetin hemen yanında şöyle yazılıdır: 'Kim beni ararsa beni bulur,*

[56] Bakara 2/211; Yûnus 10/94; En'am 6/90; Nahl 16/43; İsrâ 17/101; Enbiyâ 21/7.
[57] Buhârî, "Enbiya" 50; Tirmizî, "İlim" 11.
[58] Buhârî, "İ'tisâm" 25, "Tevhîd" 42, 51.

kim de benden başkasını ararsa, beni bulamaz.' Bunun üzerine Ebu'd-Derdâ (ra) şöyle demiştir: Şahitlik ederim ki ben Rasûlullah'ın (sav) böyle buyurduğunu işittim."[59] Bu nedenle söz konusu rivâyetlerde geçen hususların bâtıl olduklarını ispat edecek herhangi bir delil bulunmadığı sürece bunların inkarı söz konusu olmamalıdır.

c) Bahse konu rivâyetlerden önemli bir bölümünün ana karakterlerinin peygamberler olmasının muhatapları etkileme noktasındaki rolü.

Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin ana karakterlerinin peygamberler olması sûfîlerin ilgili rivâyetlere yaklaşımları noktasında önem arz etmektedir. Zira muhatabı etkileme hususunda dile getirilen örnekte yer verilen kahramanın herhangi bir kimse olmasına kıyasla bir peygamber oluşu amaçlanan etkiyi daha üst düzeye çıkarmaktadır. Bu açıdan yaklaşıldığında temel gayeleri irşad olan sûfîlerin bu amaçla tesir gücünün daha fazla olduğunu düşündükleri Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri kullanmalarının ardında yatan sebeplerden birinin de bu olduğunu söylemek mümkün gözükmektedir.

d) Yaratanın arzu ettiği manada bir kul olma doğrultusundaki çabanın geçmişte yaşamış peygamberlerin ümmetleri içerisindeki belli kimseler tarafından da ortaya konulmuş olması gerçeği.

Çeşitli eserlerdeki Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerde zikredilen olaylar üzerinden muhataplara dünyanın bir imtihan yeri olduğu ve yaşanmakta olan olayların benzerlerinin geçmiş peygamberlerin ümmetleri tarafından da tecrübe edildiği hatırlatılmaktadır. Bu durum muhatapların yerine göre teselli olup çeşitli sıkıntılara sabırla mukabelede bulunmalarını ve duruma göre de bunlardan uygun dersler çıkarmalarını sağlamaktadır. İlgili rivâyetlerin temel kaynaklarda bu yönleri ile temayüz eden peygamberlere dair olması burada ifade edilen hususu desteklemektedir. Hz. Lokman'ın oğluna verdiği öğütler, Hz. Dâvûd'un tevbesi ve duaları, Hz. Eyyûb'un sabrı yanında pek çok peygamberin dilinden nakledilen münacatlar burada zikredilen duruma örnek olarak gösterilebilir.

---

[59] Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, thk. Muhammed Ravadî, Kâhire: Dâru't-Turâs, C. 2, 2001, s. 1073, 1220; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, çev. Dilaver Selvi vd., *Kalplerin Azığı*, C. 3, İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2004, s. 247; Ayrıca bkz. Haris el-Muhâsibî, *er-Ri'âye,* thk. Abdülkadir Ahmed Ata, Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, C. 1, s. 47.

e) Tasavvuf ilminin oluşum ve gelişim dönemlerinde eser kaleme alan sûfîlerin çeşitli görüşlerini temellendirme noktasında müracaat kaynaklarının nispeten az olmasından dolayı söz konusu rivâyetlere yönelmeleri.

Bilhassa ilk dönemlerde yaşamış olan müellif sûfîler eserlerini kaleme aldıkları zaman diliminde çeşitli meselelerin farklı boyutlarına dair yorumlar yaparken yararlanabilecekleri metinlerin sınırlı oluşu onları Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yönlendirmiş olmalıdır. Buna ilaveten sûfîlerin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri kullanmak suretiyle inşa ettikleri metinlerdeki anlatımı zenginleştirmek istemiş oldukları söylenebilir.

f) Tecrübe ettikleri birtakım hakikatleri aktarım noktasında sıkıntı yaşayan sûfîlerin meramlarını anlaşılır kılmak amacıyla metaforik dilin imkanlarından faydalanma yoluna gittikleri süreçte söz konusu rivâyetlerin işlerini kolaylaştırıcı bir etkisinin olacağını düşünmeleri.

Tasavvufî düşüncenin temel meselelerinin anlaşılması ve dolayısıyla muhataplara doğru şekilde anlatılması hayli güç hakikatleri barındırması sebebiyle sûfîler zorunlu olarak yalnızca ehlinin vâkıf olabileceği bir dil geliştirme durumunda kalmışlardır. Bu nedenle onlar zaman içerisinde kaleme aldıkları çeşitli eserlerde alana özgü kavramları açıklayıp yorumlarken bunların anlaşılır kılınması adına pek çok mistik gelenekte yaygın olduğu üzere somut örnekler üzerinden hareket etmeyi tercih etmişlerdir. Bu itibarla Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler teoriyle pratiği birleştiren muhtevaya sahip olduklarından sûfîlerin nispeten zor anlaşılır bir yapıya sahip olan çeşitli konulara dair görüşlerini daha anlaşılır kılma noktasında hayli işlevsel bir rol üstlenmiştir.

g) Sûfîlerin muhataplarına vermek istedikleri mesajın tesirinin kalıcılığını sağlamak amacıyla ilgili rivâyetleri onların empati kurmalarına imkan sağlayacak örnekler olarak görmeleri.

Genel olarak insanlar çeşitli duyu vasıtalarıyla algılayamadıkları olguların varlığını ikrara yanaşmazlar. Buna ilaveten insanoğlu soyut meseleleri ve kavramları zihninde canlandırma noktasında çeşitli zorluklar yaşar.[60] Bu hakikatten hareket eden sûfîler ilgili

[60] Adem Akıncı, "Kur'ân'daki Kıssalar ve Din Öğretimindeki Yeri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13, 2004, s. 51.

rivâyetler aracılığıyla geçmişte yaşamış insanların tecrübelerinden faydalanarak muhataplarına bu olayları yaşanmış ve bitmiş olarak görmeden ders almaları ve kendi hayatlarına uygulamaları gerektiği mesajını da vermeyi amaçlarlar. Dolayısıyla söz konusu muhatap sûfîlerin eserlerinde yer verdikleri rivâyetlerde geçen peygamberlerin ve salih kişilerin üstlendikleri roller üzerinden empati yaparak bu kahramanların yerine kendini koyup mizaç ve vasıfları itibariyle şahsına uygun veya en yakın görünen biriyle kendisini özdeşleşleştirebilir.[61] Bu rivâyetler sayesinde bir taraftan okuyucunun zihninde anlatılan olaylar ve kişiler somut bir hale gelerek kolay aktarılması hedeflenen hususun rahatça anlaşılması sağlanırken diğer yandan da akılda kalıcılığı da artırılmaktadır. Böylesi bir yöntem davet ve irşad noktasında oldukça etkili olabilmektedir.[62]

h) Tasavvufî terbiye sürecinde mürşidler tarafından etkili bir yöntem olarak kullanılan kıssa anlatımının devreye sokulması yoluyla muhatabı tefekküre sevk etmenin amaçlanmış olması.

Kıssa anlatımının bir irşad yöntemi olarak çeşitli toplumlar tarafından eski çağlardan beri kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Örneğin Hz. İsa manevî hakikatlere işaret etmek amacıyla kıssaları ve darb-ı meselleri sıklıkla kullanmıştır.[63] Zira kıssalarda yoğun olarak yer verilen canlı tasvirlerle dikkatler diri tutulur ve böylece muhataplar adeta olaya dâhil edilirler. Bu yöntemle dinleyenler kıssanın içerdiği hükümleri, öğütleri ve ibretleri kabul eder duruma gelirler. Buna ilaveten kıssada öne çıkarılan örnek hususların ve değerlerin kendileri tarafından benimsenme ihtimali de oldukça artar.[64] Bu açıdan yaklaşıldığında kıssaların ibret alma ve olumlu örnek olma noktasında önemli bir araç durumunda oldukları görülür. Bu nedenledir ki sûfî şeyhler de asırlar boyunca müridlerini eğitmek amacıyla kıssalardan istifade etmişlerdir. Ayrıca nakledilen kıssa ve olaylarda muhataplar için doğrudan bir emir ve yasaklama söz konusu olmadığından sûfîlerin eserlerinde yer verdikleri geçmiş peygamberler ve ümmetlerine dair kıssaların onları eğitmek, tefekküre sevk etmek, öğüt almalarını sağlamak vb. amaçlara matuf olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.

---

61 Muhiddin Okumuşlar, "Din Eğitiminde Etkin Bir Yöntem Olarak Hikaye", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, S. 21, 2006, s. 240.

62 İdris Şengül, "Kur'ân Kıssalarının Tarihi Değeri", *Diyanet İlmi Dergi*, C. 32, S. 4, 1996, s. 64.

63 Robert Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim Denge ve Uyum Kalp, Nefs ve Ruh,* çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Sufi Kitap, 5. b., 2021, s. 280.

64 Macit Yılmaz, *İslâm Ahlâk Eğitiminde Kur'ân Kıssaları*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 77.

B. SÛFÎLERİN EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLERDEN İSTİFADE ETTİKLERİ BAŞLICA KONULAR ve İSTİFADE TARZLARI

1. Sûfîlerin Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetlerden İstifade Ettikleri Başlıca Konular

Tasavvufun oluşum döneminde daha ziyade zahidâne tavırları ve bu doğrultudaki söylemleriyle temayüz eden kesimlerin vurguladıkları temel hususun ahlâkî anlamdaki olgunluk olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla söz konusu evrede Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerden istifade eden zâhidlerin çoğunlukla bu doğrultudaki malzemeye odaklandıkları söylenebilir. Nitekim başta Hasan el-Basrî (ö. 110/728) olmak üzere bahis konusu dönemde yaşamış olan isimlerden nakledilen sözler arasında bu bağlamdaki rivâyetlerin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.[65]

Oluşum dönemi zâhidleri tarafından kaleme alınan metinlerin tasavvufun gelişim dönemi ve sonrasında üretilen eserlerin temel konularının belirlenmesi aşamasında ve söz konusu metinlerde kullanılan terminolojinin şekillenmesi noktasında da ana belirleyici olma özelliği taşıdığı söylenebilir.[66] Bununla birlikte zaman içerisinde sûfîler tarafından ele alınan konuların zenginleşmesi yanında kullandıkları dilin de farklılaşarak alana özgü bir hüviyete büründüğü unutulmamalıdır. Bunun yanı sıra ilk zâhidlerin güçlü zühd ve ahlâk vurgularının yavaş yavaş zayıflayarak yerini mârifet ağırlıklı bir yaklaşıma bıraktığı hatırlanması gereken bir başka realitedir.[67] Dolayısıyla tasavvufun gelişim dönemi olarak adlandırılabilecek olan bu evrede başta çeşitli meselelerin delillendirilmesi noktasında Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere müracaat etme geleneği sûfîler tarafından aynıyla sürdürülmüştür.

Aşağıdaki tabloda bu çalışmanın çerçevesini oluşturan ilk dönem tasavvufuna ait temel klasiklerde sûfîlerin Ehl-i kitâb'a ait rivâyetleri hangi meseleler ekseninde kullandıklarını görmek mümkündür:

---

65 Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Âdâbü'l-Hasan el-Basrî ve Zühdühü ve Mevâizühu*, thk. Süleyman b. Müslim el-Harş, Dimeşk: Dârü'n-Nevâdir, 3. b., 2008, s. 45, 46, 75, 119, 128.

66 Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci,* 1. b., İstanbul: Klasik Yayınları, 2017, s. 59.

67 Ebü'l-Alâ Afîfî, *et-Tasavvuf: es-Sevretü'r-rûhiyye fi'l-İslâm,* Beyrut: Dârü'ş-Şa'b, s. 86.

Tablo I: İlk Dönem Sûfîlerinin Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetleri Kullandıkları Ana Konular

Sûfîler / Konular	Abdullah b. Mübârek	Hâris el-Muhâsibî	Sehl et-Tüsterî	Hakîm et-Tirmizî	Ebû Talib el-Mekkî	Serrâc et-Tûsî	Kuşeyrî	Hücvîrî
Tevbe	4		3		9		3	
Sıdk	2							
İhlâs	1		1		9			
Kibir-Ucb		11					3	
Sabır			2	3	2		3	
Tevekkül			1	1	23			1
Şükür			1		5	1	4	
Takvâ		1	1				1	
Ahlâk	4		1	12			4	2
Zühd	6		2	2	43		4	1
Rızâ			3	6	11		3	1
Havf-Recâ	2		1	1	11		4	1
Ahiret-Ölüm	4	6	2				1	
İlim-Mârifet				7	17			
Semâ					2	2	4	1
Dua				10	3		3	
Mahabbet			2		18		1	
Zikir	4				1		2	

Bu çalışmada ilgili konu bağlamında incelemeye tabi tutulan eserlerin bir kısmında konu başlıkları müellif tarafından belirlendiği için Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin sınıflandırılması da buna riayet edilerek yapılmıştır. Bununla birlikte Hakîm et-Tirmizî ve Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin birden fazla eseri incelendiğinden buralardaki Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler ortak başlıklar altında toplanarak isimlendirilmiştir. Bunun yanı sıra tabloya dâhil edilen rivâyetler dışında farklı bağlamlarda kullanılmakla birlikte ortak başlık altına alınması mümkün olmayan müstakil rivâyetler de mevcuttur. Bu çalışmanın

amacı tek tek rivâyetleri nakletmek olmadığından incelenen eserlerde riya, haset-gıybet, akıl, tevâzu gibi muhtelif konularda zikri geçen münferit rivâyetler yukarıdaki tabloya dâhil edilmemiştir.[68]

2. Sûfîlerin Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetlerden İstifade Tarzları

Zühd literatürüne dâhil olup günümüze ulaştığı bilinen ilk eser olan Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbü'z-zühd*'ünde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin daha ziyade tevbe, zühd ve ahlâk konularında kullanıldığı tespit edilmiştir. Konu başlıkları esas alınarak telif edilen eserde yukarıdaki tabloda zikredilen başlıklar dışında Allah'ın rahmeti, hata ve günahtan kaçınma, iman gibi konularda da Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yer verilmiştir.[69] Genel olarak Kitâbü'z-zühd'lerin muhtevaları açısından meseleye yaklaşıldığında da Ehl-i kitâb menşeli rivâyetlerin bahsi geçen konular bağlamında kullanıldığını söylemek mümkündür.

Abdullah b. Mübârek'ten bir sonraki nesle mensup olan Hâris el-Muhâsibî *er-Ri'âye li hukûkillâh* adlı eserinde duruma göre insanı kurtuluşa ya da felakete götüren verâ, takvâ, riyâ, kibir ve haset gibi nitelikler hakkında görüşlerini ortaya koyarken Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yer vermiştir.[70] Muhâsibî söz konusu rivâyetleri daha ziyade geçmişte yaşamış olan peygamberlerin her birine özgü tecrübelerine atıfta bulunarak bunlar üzerinden muhataplarını olumlu manada yönlendirmeye çalışır. Muhâsibî'nin eserinin ana temasını oluşturan nefsi tanıma, hesaba çekme (muhasebe) ve nefse aldanma gibi hususlar onun Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yer verdiği meseleler olarak ayrıca öne çıkmaktadır.[71]

Muhâsibî'den kırk yıl sonra vefat etmiş olan ve özellikle işârî tefsir alanındaki faaliyetleriyle tanınan Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ilgili sahada kaleme alınmış olup günümüze ulaşan en eski metin olan eserinde Ehl-i kitâb'a ait rivâyetlerden istifade etmiştir. Tüsterî söz konusu rivâyetleri genellikle İsrâilî peygamberlerle ilgili âyetlerin yorumunda kullanmakla birlikte tefsirini yaptığı diğer âyetlerin bağlamlarına uygun olduğunu düşündüğü yerlerde de bunlara yer vermiştir. Eserde yukarıdaki tabloda

---

68 Haris el-Muhâsibî, *er-Ri'âye,* C. 1, s. 303; Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, s. 331; Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle,* s. 373.

69 Abdullah b. Mübârek, *Kitabü'z-zühd ve'r-rekâ'ik,* thk. Habîburrahman el-'Azamî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, s. 101, 105, 108, 109.

70 Haris el-Muhâsibî, a.g.e.

71 Haris el-Muhâsibî, a.g.e., s. 48, 313, 443.

verilenler hâricinde imtihan, rahmet, hakkı gözetme vb. meselelerle ilgili olarak da bahis konusu rivâyetler kullanılmıştır.[72]

Tüsterî'nin muasırı olmakla birlikte ondan hayli uzak bir coğrafyada yaşamış olan Hakîm et-Tirmizî'nin ilgili konu ekseninde değerlendirilmeye tâbi tutulan eserleri *Nevâdiru'l-usûl*, *Kitâbü'l-Menhiyyât* ve *el-Furûk ve men'u't-terâdüf* tür. Hakîm et-Tirmizî Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri özellikle *Nevâdiru'l-usûl* isimli eserinde yoğun olarak kullanmıştır. Tirmizî incelenen diğer iki eserinde yer verdikleriyle birlikte toplamda sekseni aşan Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetten istifade yoluna gitmiştir. Hakîm et-Tirmizî eserlerinde yukarıdaki tabloda zikredilenler dışında dünya malına tamah, günah işleme, iyilik/yardım vb. kavramları işlerken de Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere müracaat etmiştir.[73] Bunlar dışında o çeşitli hadisleri şerh ederken bahse konu rivâyetlerden yararlanmıştır. Bununla birlikte Tirmizî'nin kullandığı rivâyetler diğer eserlerde geçen rivâyetlerden çoğunlukla farklılık arz eder. Onun bu doğrultudaki tasarrufunun gerekçeleri kesin olarak tespit edilememekle birlikte kendine özgü nedenlerden söz etmek mümkündür. Hakîm et-Tirmizî'nin eserinin isminden de anlaşılacağı üzere *Nevâdiru'l-usûl* diğer hadis kitaplarında zikri geçmeyen rivâyetleri bir araya getiren bir metin olup müellif burada eserin içeriğiyle uyumlu olacak şekilde alternatif yorumlar geliştirme yoluna gitmiştir. Bu çerçevede onun ihtiyaç hissettiği durumlarda Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere müracaat etmiş olması muhtemeldir. Bununla birlikte Tirmizî kendi döneminin başlıca tasavvuf merkezleri olarak kabul edilen Bağdat ve Nişabur'dan uzakta ve de farklı bir kültür ortamında yaşadığından söz konusu merkezlerdeki sûfîlerin genel tercihlerinden farklı bir tavrın sahibi olduğundan kullandığı malzemeyi de buna göre seçtiği söylenebilir. Nitekim Hakîm et-Tirmizî döneminin temel dinî problemlerine kendine özgü sistemi çerçevesinde çözümler üretmeye çalışmış ve bu yönüyle genel olarak İslâm düşüncesi özelde ise tasavvuf alanında şahsına özgü tavrı ve tercihleriyle temayüz etmiştir. Yaşadığı coğrafyanın kadîm dinî ve felsefî gelenekler açısından zengin bir arka plana sahip oluşu Hakîm et-Tirmizî'nin düşünce dünyasını doğal olarak etkilemiştir.[74]

---

[72] Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, s. 141, 171, 234, 255.

[73] Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-usûl fi ma'rifeti ahbâri'r-Rasûl,* thk. Abdurrahman Umeyr, Beyrut, 1992, C. 1, s. 84, 193, 280; C. 2, s. 54; C. 3, s. 75.

[74] Salih Çift, *Hakîm et-Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*, s. 127.

Bu çalışmada ele alınan konu çerçevesinde incelenen diğer eserlerde birbirinden farklı pek çok rivâyetin kullanıldığı görülürken bunlar arasında yer alan Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî'nin (ö. 378/988) *Kitâbü'l-Lüma'*'ında Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin hem sayıca çok az hem de diğer kaynaklarda yer verilen rivâyetlerle aynı olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun sebepleri hakkında kesin ifadeler kullanmak mümkün olmamakla birlikte Serrâc'ın eserini kaleme alma amacının böylesi bir tasarrufla örtüşmeyeceği muhtemel bir neden olarak gösterilebilir. Nitekim o eserinin başında kendisine sûfîlerin yolunun ne olduğuna dair sorulan bir soruya cevap teşkil etmesi amacıyla eserini kaleme aldığını ifade ettiği gibi tüm gayretini de tasavvufun şer'î bir ilim olduğunun ispatına yoğunlaştırmıştır.[75] Serrâc eserinin mukaddimesinde kendi döneminde faaliyet gösteren âlimlerin bir kısmının hataya düştüğünü ve onlara benzer bir yanlışı tekrarlamamak için meseleleri ele alırken bunlara dair görüşlerini delillendirme noktasında daha ziyade ilk sûfîlerin sözlerine ve görüşlerine yer verdiğini söyler.[76] Dolayısıyla o kanaatlerini kendince çok daha muhkem delillere dayandırmayı amaç edindiği için Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri olabildiğince az kullanmaya gayret etmiştir denilebilir. Şu halde sûfîlerin söz konusu rivâyetleri kullanmalarının başlıca gerekçeleri olarak belirlenen hususlar arasında yer alan örneklik teşkil etmelerini sağlamak, ibret vesilesi olmalarını temin etmek, tefekküre yöneltmek vb. sebeplerin onun eserinde ikinci planda kaldığı söylenebilir.

Serrâc'ın çağdaşı olup özellikle Gazzâlî üzerindeki etkisi ile tanınan Ebû Talîb el-Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûb*'u Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin en yoğun şekilde kullanıldığının tespit edildiği tasavvufî metin durumundadır. Ebû Tâlib el-Mekkî de tıpkı Serrâc gibi ele aldığı konu çerçevesinde âyet ve hadislere yer vermekle birlikte yaptığı açıklamalarında ve yorumlarında çok sayıda Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyete yer vermiş olmasıyla ondan ayrışmaktadır. *Kûtü'l-kulûb*'ta Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler ağırlıklı olarak zühd, tevekkül, mahabbet ve ilim gibi konular bağlamında kullanılmakla birlikte eserde yukarıdaki tabloda zikri geçenler dışında namazla ilgili mevzularda, murâkabe,

---

[75] Abdullah Kartal, "Tasavvufun Bir İlim Olarak İnşâ Süreci: Şer'î ve Metafizik Bir İlim Olarak Tasavvuf", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 2, 2015, s. 157.

[76] Serrâc et-Tûsî, *Kitâbü'l-Lüma' Mukaddimesi,* thk. Kamil Mustafa el-Hindavi, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1971.

açlığın ve fakirliğin fazileti, evliliğin hüküm ve edebleri vb. başlıklar altında da çok sayıda Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyet zikredilmektedir.[77]

Ebu Talib el-Mekkî'den bir sonraki kuşağın temsilcisi olan Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin eserlerinde, yukarıda oluşturulan tabloda da görüldüğü üzere, zühde dair hemen her başlık altında Ehl-i kitâb kaynaklı bir veya birkaç rivâyet yer almaktadır. Kuşeyrî kendisinden önceki dönemlerde kaleme alınan tasavvufî eserlerde daha ziyade âyet ya da hadislerin açıklanması noktasında yer verilen Ehl-i kitâb menşeli rivâyetleri doğrudan tasavvufî kavramlarla irtibatlandırarak kullanma teşebbüsünde bulunmuştur. Kuşeyrî'nin değerlendirilmeye tabi tutulan bir diğer eseri olan *Letâ'ifu'l-işârât* isimli tefsirinde *er-Risâle'*den farklı olarak Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere fazlaca yer vermediği tespit edilmiştir. Kuşeyrî'nin tefsirinde söz konusu rivâyetlerin kullanıldığı meseleler çoğunlukla İsrâiloğulları'na gönderilen peygamberle ilgili olanlardır. Yukarıda zikredilen başlıklar hâricinde hüzün, rüya, Nuh tufanı, Hz. Yusuf'un kıssası, Hz. Dâvûd hakkındaki rivâyetler de eserde mevcuttur.[78]

Abdülkerîm el-Kuşeyri'nin hem çağdaşı hem de talebesi olduğu bilinen ve tasavvufun teorik ve pratik konularını sistemli bir şekilde işleyen ilk Farsça eserin müellifi olan Hücvîrî[79] meşhur eseri *Keşfü'l-mahcûb*'da tıpkı hocası gibi zaman zaman Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere müracaat etmiştir. Bununla birlikte burada incelenen diğer eserlere nazaran *Keşfu'l-mahcûb'*da söz konusu rivâyetlerin sayısının fazla bir yekûn tutmadığı belirtilmelidir. Yukarıda yer verilen tablodaki başlıklar dışında müellif eserinde murakka (hırka) giyme, sekr-sahv, keramet, müşâhede gibi konular ekseninde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerden istifade etmiştir.[80]

---

77 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, s. 270, 1494, 1498, 1511, 1605, 1606, 1610, 1614, 1682, 1684, 1686, 1719.

78 Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-işârât,* çev. Mehmet Yalar, *Letâ'ifu'l-işârât Kuşeyrî Tefsiri,* 1. b., İstanbul: İlkharf Yayınları, 2012, C. 2, s. 416; C. 3, s. 32, 35, 102, 554; C. 4, s. 21, 407; C. 5, s. 52.

79 Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ, "*Hakikat Bilgisi Keşfü'l-mahcûb Giriş*", 6. b. İstanbul: Dergah Yayınları, 2018, s. 47.

80 Hücvîrî, a.g.e., s. 111, 249, 294, 392.

C. ZÜHD LİTERATÜRÜNDE VE GAZZÂLÎ ÖNCESİ DÖNEME AİT BAZI TASAVVUF KLASİKLERİNDE YER ALAN EHL-İ KİTÂB KAYNAKLI RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Gazzâlî öncesi dönemde sûfîler tarafından kaleme alınan eserlerde yer verilen Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler incelendiğinde bunların genellikle Kâ'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53) ve Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) gibi mühtediler aracılığıyla nakledildikleri görülür. Bu iki isim aynı zamanda tefsir ve hadis alanlarında telif edilen eserlerde nakledilen İsrâilî rivâyetlerin de kaynağı durumdadırlar.[81] Söz konusu isimlerin doğrudan nakilleri hâricinde ayrıntı verilmeksizin Zebûr, Tevrat ve İncil'den aktarılan çeşitli rivâyetler de ilgili metinlerde kendilerine yer bulmuştur. Aşağıda bahsi geçen rivâyetlerin tasavvufî eserlerde ne şekilde değerlendirildikleri konusu üzerinde durulacaktır. Bu doğrultuda öncelikle zühd literatürüne dâhil olan belli başlı eserler hakkında bilgi verilecek daha sonrada ilerleyen dönemde kaleme alınan tasavvuf klasiklerinin ilgili rivâyetleri işleyiş tarzları incelenecektir.

1- Zühd Literatüründe Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetler

a) Abdullah b. Mübârek: Kitâbü'z-zühd

Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbü'z-zühd*'ünde toplam 1627 rivâyet bulunmaktadır. Eserin râvîleri arasında Kâ'b el-Ahbâr, Vehb b. Münebbih, Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88), Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) ve Hasan el-Basrî gibi sahabe ve tâbiînden isimler yer almaktadır. Bunlar içerisinde burada ele alınan konu bağlamında rivâyetlerine en çok yer verilen isim Vehb b. Münebbih'tir. Bu metinde mevcut olan Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin çoğunluğu Hz. İsa'yla[82] ve Hz. Lokman'ın oğluna verdiği öğütler ile ilgilidir. Eserde hakkında fazlaca rivâyetin bulunduğu diğer iki peygamber ise Hz. Dâvûd ve Hz. Mûsâ'dır.[83] Bunlar içerisinde Hz. İsa'ya nispet edilenlerin hemen tamamının senedinin Abdullah b. Mübârek'e kadar olan kısmında aynı râvîlerin bulunması özellikle dikkat çekmektedir.

---

81 Bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi,* C. 1, s. 118-124.

82 Sûfîlerin ilk dönemlerden itibaren bilhassa Hz. İsa ile ilgili bilgilere ve onun ağzından yapılan nakillere önem atfettikleri bilinmektedir. Bu bağlamdaki bir değerlendirme için bkz. Oddbjørn Leirvik, *Images of Jesus in Islam,* New York: Continuum, 2nd. edition, 2010, ss. 83-106.

83 Abdullah b. Mübârek, *Kitabü'z-zühd ve'r-rekâ'ik.*

b) Vekî‘ b. el-Cerrâh: Kitâbü’z-zühd

Vekî‘ b. el-Cerrâh *Kitâbü’z-zühd* adlı eserindeki Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri çoğunlukla aralarında Hasan el-Basrî’nin de olduğu râvîler yoluyla aktarmaktadır. Bu rivâyetlerin büyük bir bölümü Hz. İsa ile ilgili olmakla birlikte bunlara arasında ayrıca Hz. Lokman’ın oğluna verdiği öğütlere ve Hz. Mûsâ hakkındaki rivâyetlere de rastlamak mümkündür. Eserde yer alan rivâyetler daha ziyade ağlama, nefsin arzularına karşı çıkma, az yeme, tevâzu, yünden imal edilmiş giysiler giyme, gizli ibadetin fazileti, halveti sevme, gizli dua etme, nemime ve rahmet gibi başlıklar altında aktarılmıştır.[84] Bu metinde yer alan Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler değerlendirilmeye tabi tutulan diğer eserlerdeki nakillere nazaran daha az sayıdadır.

c) Nuaym b. Hammâd: ez-Ziyâdât

Nuaym b. Hammâd’ın Abdullah b. Mübârek’ten naklettiği rivâyetlerden oluşan *ez-Ziyâdât* adlı eseri, *Kitâbü’z-zühd*’ün Habîbürrahmân el-A‘zamî tarafından yapılan tahkikli neşri içerisinde yayımlanmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla eserde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin sayısı on ikidir. İlgili rivâyetler çoğunlukla Hz. Dâvûd, Hz. İsa, Hz. Süleyman ve Hz. Zülkarneyn hakkında anlatılan olaylardan müteşekkildir. Metinde yer verilen rivâyetler genel olarak râvîleriyle birlikte nakledilirken *“Allah’ın Hz. İsa’ya indirdiği kitapta şunu buluruz”* şeklinde başlayan rivâyetlerle de karşılaşmak mümkün olmaktadır.[85]

d) Ahmed b. Hanbel: Kitâbü’z-zühd

Zühd ile alâkalı müstakil eserlerin en önemlilerinden biri ve hacim itibariyle en kapsamlı olanı Ahmed b. Hanbel’in yaklaşık 2379 rivâyeti ihtiva eden *Kitâbü’z-zühd* adlı kitabıdır. Ahmed b. Hanbel *Kitâbü’z-zühd’*de Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiînin zühd hayatlarına dair rivâyetlere ağırlıklı olarak yer verir. Bunlara ilaveten o, diğer zühd kitaplarından farklı olarak, Hz. Âdem, Hz. Yunus, Hz. Zekeriyya, Hz. Eyyûb, Hz. Lokman, Hz. Nuh, Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman, Hz. Yusuf, Hz. İbrahim, Hz. Mûsâ ve Hz. İsa olmak üzere toplam on iki peygamberin zühd hayatları hakkındaki 476 rivâyeti müstakil başlıklar altında eserine alır. Bununla birlikte her bir isimle ilgili olarak yer verilen rivâyetlerin tamamı adı geçen peygamberle alâkalı olmadığı gibi eserde aralarında farklı konuların ele

---

84 Veki‘ b. el-Cerrah, *Kitâbü’z-zühd,* s. 250, 301, 350, 512, 519, 762, 809.

85 Nuaym b. Hammâd, *ez-Ziyâdât* (Abdullah b. Mübârek, *Kitabü’z-zühd ve’r-rekâ’ik,* thk. Habîburrahman el-‘Azamî, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye) içinde. s. 12, 32, 34, 44, 47, 48, 49, 53, 58, 59, 66, 109.

alındığı rivâyetler de mevcuttur. Bunun yanında eserde peygamberlerin zikrediliş sırası da kronolojik esasa göre değildir. Eserde yer alan Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin önemli bir kısmı Vehb b. Münebbih aracılığıyla nakledilmiş olmakla birlikte Mâlik b. Dînâr'ın râvîliğini yaptığı çok sayıda İsrâilî rivâyete de burada yer verilmiştir. Geçmiş peygamberlerin konu edildiği rivâyetlerin yarısına yakınının Hz. İsa ile ilgili olması ise bilhassa dikkate değerdir.[86]

e) Hennâd b. Serî el-Kûfî: Kitâbü'z-zühd

Hennâd b. Serî el-Kûfî *Kitâbü'z-zühd* isimli eserinde 1442 hadis rivâyet etmektedir. Bunların otuz beş tanesi Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerdir. Müellif ele aldığı konu bağlamında peygamberler ve onların ümmetleri hakkındaki rivâyetlere ve semavî kitaplardan olduğunu belirttiği nakillere yer vermektedir. Eserde Hz. Dâvûd ve Hz. İsa ile ilgili rivâyetler çoğunluktadır. Bununla birlikte Hz. Adem, Hz. Lokman'ın oğluna öğütleri ve Hz. Mûsâ ile ilgili rivâyetlere tevekkül, zühd ve şükür bahislerinde yer verilmiştir. Bu metnin değerlendirilmeye tabi tutulan diğer çalışmalarla ortak özelliklerinden biri de burada Kâ'b el-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih'in rivâyetlerine sıklıkla yer verilmiş olmasıdır. Bununla birlikte farklı isimlerden de Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler nakledilmektedir.[87]

f) Ebu Dâvûd: Kitâbü'z-zühd

Ebu Dâvûd es-Sicistânî aşere-i mübeşşere başta olmak üzere sahâbe ve tâbiînin zühd hayatına dair 521 rivâyeti aktardığı *Kitâbü'z-zühd* adlı eserinin başında İsrâiloğulları ile ilgili 24 tane rivâyete yer verir. Eserde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerden biri doğrudan *"Hz. İsa şöyle demiştir"* beyanıyla nakledilirken diğerleri özellikle Vehb b. Münebbih'in *"İncil'de / Allah'ın kitabında şöyle yazılıdır / okudum"* şeklindeki ifadeyle başlayarak aktarılır. Bunlar İsrâiloğulları ve durumlarıyla ilgili rivâyetlerdir. Eserde kullanılan söz konusu rivâyetlerin çoğu Ka'b el-Ahbâr, Vehb b. Münebbih ve Mâlik b. Dînâr gibi İsrâilî rivâyetleriyle meşhur kimseler yoluyla nakledilmektedir.[88]

---

86 Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*.

87 Hennâd b. Serî el-Kûfî, *Kitâbü'z-zühd*.

88 Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Kitâbü'z-zühd,* thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Ebû Bilâl Ğanîm, Kahire: Dâru'l-mişkât li'n-neşr ve't-tevzi', 1993.

g) Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî: ez-Zühdü'l-kebîr

Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin *ez-Zühdü'l-kebîr*'inde uzlet, dünyaya önem vermeme, ölüm gelmeden önce dünya hayatını değerlendirme gibi zühd ve takvâ ile ilgili hadisler yanında bazı zâhidlerden ve âlimlerden nakledilen konu ile alâkalı sözleri içeren 983 rivâyet bulunmaktadır. Bunlardan yirmi beş tanesi Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerden oluşmaktadır. Eserde burada ele alınan mesele bağlamında Hz. İsa ve Hz. Lokman haklarındaki rivâyetlere yer verilen peygamberlerdir. Bunlara ilaveten Hz. Yahya, Hz. Mûsâ ve Hz. Dâvûd ile ilgili de rivâyetler de burada mevcuttur. Bu rivâyetler özellikle Vehb b. Münebbih'in *"Tevrat'ta şöyle okudum / yazmaktadır"* şeklindeki beyanıyla nakledilmektedir.[89]

2- Gazzâli Öncesi Dönemde Kaleme Alınan Bazı Tasavvuf Klasiklerinde Yer Verilen Ehl-i kitâb Kaynaklı Rivâyetler

Bundan önceki başlık altında zühd literatüründe Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin işleniş tarzları ve nakillerin daha ziyade kimler aracılığıyla yapıldığı hususlarına değinilmişti. Burada ise Gazzâlî öncesi dönemde kaleme alınan tasavvuf klasiklerinde söz konusu rivâyetlerin işleniş tarzları ve ilgili nakillerde öne çıkan isimler üzerinde durulacaktır. Bu çalışma kapsamında incelenen Ebû Nasr es-Serrâc, Ebû Tâlib el-Mekkî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî ve Hücvîrî'nin eserlerinde yer verdikleri rivâyetleri sened zikretmeksizin aktarmış olmaları diğer metinlerle aralarındaki en belirgin fark olarak dikkat çekmektedir. Buradan hareketle zühd literatürü dâhilindeki eserlerde senedleri verilerek nakledilen rivâyetlerin sonraki dönemlerde genel olarak sûfî çevreler tarafından kabul gördüğü ve ciddi düzeyde yaygınlaştığı sonucuna ulaşmak mümkün gözükmektedir.

a) Hâris el-Muhâsibî: er-Ri'âye li hukûkillâh

Hâris el-Muhâsibî tasavvufun kendi dönemindeki temel meselelerine ve özellikle de tasavvuf ahlâkına dair kaleme aldığı *er-Ri'âye li hukûkillâh* isimli eserinde Ehl-i kitâb kaynaklı yirmi beş tane rivâyete yer vermiştir. Söz konusu rivâyetler çoğunlukla Vehb b. Münebbih aracılığıyla *"Hz. İsa'dan rivâyet edildi ki"* şeklindeki bir giriş cümlesiyle aktarılmaktadır. Eserde yer verilen rivâyetler çoğunlukla Hz. Eyyûb, Hz. Dâvûd, Hz. Mûsâ, Hz. İsa ve Hz. Lokman ile ilgilidir.[90]

---

[89] Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*.

[90] Haris el-Muhâsibî, *er-Ri'âye*.

b) Sehl b. Abdullah et-Tüsterî: Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-azîm

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî *Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-azîm* isimli işârî tefsirinde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerden sıklıkla istifade etmiştir. Eserde daha ziyade Hz. Dâvûd ve Hz. Mûsâ'ya gelen vahiyler bağlamındaki nakillere yer verilirken birkaç yerde doğrudan Zebur'dan da alıntılar yapılmaktadır. Hz. Lokman, Hz. İbrahim, Hz. Yakub ve Hz. Yusuf ise haklarındaki rivâyetlerin yer verildiği diğer peygamberlerdir. Eserde zikredilen rivâyetler genel olarak *"Allah'ın şöyle vahyettiği anlatılır / rivâyet edilir ki"* şeklinde edilgen siga ile nakledilmiştir. İlgili metinde otuz beş tane Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyet bulunmaktadır.[91]

c) Hakîm et-Tirmizî: Nevâdiru'l-usûl, Kitâbu'l-Menhiyyât, el-Furûk ve menʿut-terâdüf

Tasavvufî hadis şerhleri olarak adlandırılan türün mevcut en eski örneği durumunda olan Hakîm et-Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-usûl fî maʿrifeti ahbâri'r-Rasûl* adlı eseri muhtevası yönüyle de alanında benzersiz bir çalışmadır. *Nevâdiru'l-usûl'*den önce kaleme alınan standart türdeki hadis şerhlerinde genel olarak anlam merkezli bir yaklaşım sergilenmiştir.[92] Oysa Hakîm et-Tirmizî özellikle *Nevâdiru'l-usûl* ve *Kitâbu'l-Menhiyyât* isimli eserlerinde hadislerin lafzî anlamlarından ziyade işaret ettikleri hikmetler ekseninde açıklamalar yapmaya gayret etmiştir. Bu yaklaşımı itibariyle Hakîm et-Tirmizî kendisinden önce örneğine pek rastlanmayan bir geleneğin başlatıcı figürü olarak değerlendirilebilir. *Nevâdirü'l-usûl* Hakîm et-Tirmizî'nin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri en yoğun şekilde kullandığı eseridir. Bu metinde özellikle Kaʻb el-Ahbâr, Vehb b. Münebbih ve Mâlik b. Dînâr'dan nakledilen rivâyetler yer almaktadır. Bunun yanında metinde *"rivâyet edilir ki"* şeklinde edilgen sigayla yer verilen nakiller de mevcuttur. *Nevâdiru'l-usûl*'de yer alan rivâyetlerin geri kalan kısmı ise *"Allah İsa'ya / Dâvûd'a şöyle vahyetti"* veya *"Zebur'da / Tevrat'ta / İncil'de şu şekilde okudum / yazılıdır"* ya da *"haberde rivâyet edilir ki"* şeklindeki beyanlarla nakledilmiştir. Eserde bulunan Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler yaklaşık yetmiş tanedir. Bu kitapta çeşitli peygamberlerle ilgili rivâyetlere yer verilmekle birlikte özellikle doğrudan Tevrat'tan yapılan nakillerin mevcudiyeti ilginç bir özellik olarak öne çıkmaktadır.[93]

---

[91] Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*.

[92] Yavuz Köktaş, *İlk Dönem Sûfîleri ve Hadis Hakîm et-Tirmizî Örneği,* 1. b., İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010, s. 20.

[93] Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-usûl fi ma'rifeti ahbâri'r-Rasûl*.

Öte yandan Hakîm et-Tirmizî 170 tane nehy hadisinin şerhini yaptığı eseri *Kitâbu'l-Menhiyyât'*ta da Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere zaman zaman müracaat etmiştir. Bununla birlikte bu eserinde Hakîm et-Tirmizî söz konusu rivâyetleri *Nevâdiru'l-usûl*'de olduğu gibi yoğun olarak kullanmamıştır. Nitekim eserde bulunan Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin sayısı on beştir. İlgili rivâyetler çoğunlukla Vehb b. Münebbih, İbn Abbâs ve Ebû Hureyre aracılığıyla nakledilmektedir. Bunun yanı sıra çoğunlukla *"Allah şöyle vahyetti"* veya *"Tevrat'ta şu şekilde buyrulur"* ve *"haberde rivâyet edilir ki"* beyanıyla nakledilen rivâyetler de bu kitapta yer almaktadır. Diğer pek çok metinde olduğu gibi Tirmizî'nin bu eserinde de söz konusu rivâyetler bağlamında Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman, Hz. Mûsâ ve Hz. İsa öne çıkan isimler olarak dikkat çekmektedir.[94]

Hakîm et-Tirmizî'nin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yer verdiği bir başka eseri ise daha ziyade dille alâkalı bahislerin öne çıktığı *el-Furûk*'tur. Hakîm et-Tirmizî söz konusu eserinde eş anlamlı gibi görünen kelimeler arasındaki nüansları açıklamaya çalışırken çeşitli dinî ve tasavvufî meselelere dair kanaatlerini de şahsına özgü bir yaklaşımla ortaya koymaya çalışır. *el-Furûk*'ta o bahis konusu görüşlerini temellendirme sadedinde âyet ve hadislere müracaat etmekle birlikte önceki peygamberlere gelen vahiylere, onların kendilerine ait sözlerine ve yaşadıkları birtakım sıradışı olaylara da yer vermiştir. Bu metinde Tirmizî diğer iki eserine kıyasla Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere sınırlı miktarda yer vermiştir. Nitekim *el-Furûk*'ta Ehl-i kitâb menşeli on tane rivâyet bulunmaktadır. Bunların tümü de *"rivâyet edilir ki"* ya da *"Allah şöyle vahyetti"* şeklinde edilgen siga ile nakledilmektedir. Söz konusu nakillerin muhtevalarını ise Hz. Dâvûd, Hz. Mûsâ ve Hz. İsa haklarındaki rivâyetler teşkil etmektedir.[95]

d) Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî: Kitâbü'l-Lüma'

Ebû Nasr es-Serrâc, Gazzâlî öncesi dönemde tasavvuf alanında eser kaleme alan müellifler içerisinde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere en az yer veren isimdir. Zira *el-Lüma'*'da sadece üç tane Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyet mevcuttur. Daha önce bahsi geçtiği üzere Serrâc eserinin mukaddimesinde kendi döneminde âlimlerin hataya düştüklerini düşündüğü için onların yanlışlıklarını tekrarlamama adına özellikle titiz davrandığını belirtir. Bu nedenle olsa gerek o çeşitli meseleler hakkındaki kanaatlerine dayanak teşkil

[94] Hakîm et-Tirmizî, *Kitâbü'l-Menhiyyât*, thk. Muhammed Osman el-Huşt, Kahire, 1985.
[95] Hakîm et-Tirmizî, *Kitâbu'l-fürûk ve menu't-terâdüf*, thk. Muhammed İbrahim el-Cuyûşî, Kahire, 1998.

etmeleri amacıyla âyetlere, hadislere ve tasavvufun öncü şahsiyetlerinin görüşlerine müracaat etmeye özen gösterir. Bu itibarla onun birçok müellif sûfîden farklı olarak Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere karşı daha temkinli yaklaştığını söylemek mümkündür.

Serrâc'ın eserinde bulunan söz konusu rivâyetlerden biri olan ve İbrahim Maristânî isimli bir zâta semâ hakkında sorulan soru üzerine verdiği cevabı içeren nakildir. Burada ilgili rivâyet "*bana ulaştı ki"* beyanıyla nakledilirken diğerleri *"haberde ulaştı"* şeklindeki edilgen sigayla aktarılmaktadır. Serrâc çok az da olsa kullandığı Ehl-i kitâb menşeli rivâyetlere semâ ve âdâb konuları bağlamında yer vermiştir.[96] Burada kullanılan rivâyetlerin bir diğer özelliği ise daha önce bahsi geçen diğer eserlerde yer alanlar ile aynı olmalarıdır. Bu noktada Serrâc'ın ifade ettiği tavrı doğrultusunda hataya düşmemek için yaygın ve herkesçe bilinen Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri kullanmaya özen gösterdiğini söylemek mümkündür.

e) Ebû Tâlib el-Mekkî: Kûtü'l-kulûb

Tam adı *Kûtü'l-kulûb fî muʿâmeleti'l-mahbûb ve vasfi tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd* olan Ebû Tâlib el-Mekkî'nin günümüze ulaşan yegâne eseri kendisinden sonraki pek çok sûfîye kaynaklık etmiş olmasıyla tanınır. Bu çalışma kapsamında incelenen diğer eserlerle kıyaslandığında *Kûtü'l-kulûb* Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin en yoğun şekilde kullanıldığı metin olması yönüyle öne çıkmaktadır. Eserde iki yüze yakın Ehl-i kitâb menşeli rivâyet bulunmaktadır. Buradaki hemen her başlık altında söz konusu rivâyetler kendilerine yer bulurken art arda birden fazla rivâyetin yer aldığı muhtelif başlıkların mevcudiyeti ise eserle alâkalı bir başka mühim özellik durumundadır. Bunun yanı sıra kitapta geçmiş peygamberlere ve bunların ümmetlerinden âbid kimselere dair diğer eserlere kıyasla daha uzun kıssalar da yer almaktadır. *Kûtü'l-kulûb*'da Ebû Tâlib el-Mekkî söz konusu rivâyetleri *"haberde nakledilir ki", "bize rivâyet edildi ki"*, *"Allah şöyle vahyetti"* ya da *"işittiğime göre Zebur'da / Tevrat'ta / İncil'de şöyle yazılıdır / okudum"* veya doğrudan peygamberin kendisinden *"Hz. Dâvûd / İsa ... şöyle demiştir"* şeklindeki beyanlarla nakleder. Bununla birlikte eserde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri ile meşhur olan Kâ'b el-Ahbâr, Vehb b. Münebbih ve Mâlik b. Dînâr'dan çok sayıda nakiller de bulunur. Hemen her peygamberle ilgili rivâyetlerin yer aldığı eserde özellikle Hz. Dâvûd, Hz. Mûsâ, Hz. İsa ve Hz. Lokman hakkında diğerlerinden daha fazla rivâyet

[96] Serrâc et-Tusî, *Kitâbü'l-Lüma'*, s. 172, 237, 357.

mevcuttur. Ebû Tâlib el-Mekkî bu eserinde Hz. Peygamber'in Ehl-i kitâb'dan nakledilen haberlerle ilgili hadisine de yer verir. O ilgili hadise atfen Ehl-i kitâb'a ait kaynakların tahrif edilmiş olsalar da içlerinde Allah tarafından indirilen âyetlerin bulunması ihtimalinden dolayı inkarlarının ve yalanlanmalarının doğru olmadığını özellikle vurgular.[97] Bu doğrultudaki kanaati sebebiyle el-Mekkî söz konusu rivâyetleri yoğun bir şekilde kullanmakta herhangi bir beis görmemiştir.

f) Abdülkerîm el-Kuşeyrî: er-Risâle fi't-tasavvuf, Letâ'ifu'l-işârât

Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri kullanımı selefi olan Ebû Nasr es-Serrâc'a kıyasla daha fazladır. Kuşeyrî'nin *er-Risâle'*de kavramlar üzerinden tasavvufî meseleleri ele almış olması ilgili açıklamalar ve örnekler noktasında söz konusu rivâyetleri kullanmasına imkan tanımış olmalıdır. Kuşeyrî Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri genel olarak *"Allah şöyle vahyetti", "nakledilir ki"* veya *"Zebur'da / Tevrat'ta / İncil'de şöyle denilmiştir"* şeklinde beyanlarla nakleder. Bunun yanı sıra metinde Vehb b. Münebbih ve Mâlik b. Dînâr gibi birkaç isimden yapılmış rivâyetler de mevcuttur. *er-Risâle*'de kırka yakın Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyet bulunmaktadır. Söz konusu rivâyetler muhteva açısından analiz edildiğinde bunların çoğunlukla Hz. Dâvûd ve Hz. Mûsâ hakkında olduğu görülür.[98]

Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri kullandığı diğer bir önemli eseri *Letâ'ifu'l-işârât* adlı işârî tefsiridir. Kuşeyrî burada özellikle İsrâiloğulları'na gönderilen peygamberler hakkındaki kıssaları ihtiva eden âyetlerin müphem yönlerinin aydınlatılması noktasında Ehl-i kitâb menşeli rivâyetlerden yararlanma yoluna gitmiştir. O ayrıca ilgili peygamberler hakkında diğer semavî kitaplarda yer verilen hususlar bağlamında bilgi aktarmak amacıyla da söz konusu rivâyetlerden istifade etmiştir. Kuşeyrî bu eserinde rivâyetleri *"Allah şöyle buyurmuştur"* ya da *"bazı semavî kitaplarda şöyle denilmiştir"* şeklinde herhangi bir isim vermeksizin nakletmiştir. Kuşeyrî'nin tefsirinde Ehl-i kitâb kaynaklı kırka yakın rivâyet mevcuttur. Burada yer alan ilgili rivâyetler çoğunlukla Hz. Dâvûd, Hz. Mûsâ, Hz. İsa ve Hz. Nuh ile ilgili beyanları içermektedir.[99]

---

97 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb,* s. 1307.
98 Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle.*
99 Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-işârât,* çev. Mehmet Yalar, *Letâ'ifu'l-işârât Kuşeyrî Tefsiri*.

g) Ebû Ali el-Cüllâbî el-Hücvîrî: Keşfü'l-mahcûb

Kuşeyrî ile çağdaş olan Hücvîrî eserinde on beş tane Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyete yer vermektedir. Bunların bir kısmı Kuşeyrî'nin eserlerinde geçenlerle ve kendisinden önceki kaynaklardakilerle ortaktır. Hücvîrî Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerden bilhassa kavramlar bölümünde yaptığı açıklamalar noktasında istifade eder. Eserde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler *"Allah şöyle vahyetmiştir"*, *"haberde nakledildiğine göre"* gibi beyanlarla herhangi bir isim zikredilmeksizin nakledilmektedir. *Keşfü'l-mahcûb*'ta Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin büyük çoğunluğu Hz. Dâvûd, Hz. İbrahim ve Hz. Mûsâ hakkındadır.[100]

[100] Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZZÂLÎ ÖNCESİ DÖNEMDE KALEME ALINAN BAZI TASAVVUF KLASİKLERİNDE KULLANILAN İSRÂİLİYAT TÜRÜ RİVÂYETLERİN BAĞLAMLARI

Bu çalışma kapsamında incelenen tasavvuf klasiklerindeki Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin yeri ve ağırlıklı olarak kullanıldıkları konular önceki başlıklar altında ele alınmıştı. Bu çerçevede yapılan tetkikler neticesinde söz konusu eserlerde Ehl-i kitâb menşeli rivâyetlerin bir kısmının benzer oldukları ve bunların muhtevalarına müdâhale edilmeden farklı müellifler tarafından nakledildiği tespit edilmiştir. Bu tespitten hareketle bu aşamada bahis konusu rivâyetlerin tasavvufî metinlerde kullanıldıkları bağlamların belirlenmesi hedeflenmektedir.

Öte yandan bu çalışmada değerlendirmeye tabi tutulan zühd konulu metinleri kaleme alan müelliflerin naklettikleri Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler ekseninde herhangi bir yoruma yer vermedikleri daha önce ifade edilmişti. Bu nedenle burada ele alınacak olan tasavvuf klasiklerinde yer verilen Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin kullanıldıkları bağlamlar tespit edilirken bahsi geçen zühdle alakalı metinlerde mevcut olan aynı rivâyetlere dipnotlarda işaret edilecektir. Bununla birlikte bu durumun bir istisnası olarak Abdullah b. Mübârek'in *Kitabü'z-zühd*'ü en erken kaleme alındığı bilinen zühd kitabı olduğu için bu başlık altına dâhil edilmesinin uygun olacağı düşünülmüştür.

A. AYNI BAĞLAMDA DEĞERLENDİRİLEN RİVÂYETLER

1. Şükür

Genel olarak İslâm ahlâkı ve edeb literatüründe şükür konusuna tahsis edilen bölümler âyetler ve hadisler yanında manzum ve mensur tarzdaki hikmetli sözlerin aktarılması şeklinde oluşturulmuştur. Ayrıca bu konu daha ziyade sûfîler tarafından detaylı şekilde işlenegelmiştir. Şükür konusu kapsamında kendisinden önceki dönemde dile getirilen görüşlerin dikkate değer bir sentezini gerçekleştirmiş olması yönüyle önem arz eden Ebû Hâmid el-Gazzâlî diğerlerine nazaran farklı bir yerde durmaktadır. Onun bilhassa *İhya'u*

*ʿulûmi'd-dîn'*i ilgili kavrama dair ortaya konulan yorumlar açısından mühim bir metin durumundadır. Gazzâlî öncesi dönemde kaleme alınan tasavvufî metinlerin önemli bir bölümünün şükür konusunu işlerken Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yer vermiş olmaları ise meselenin bu çalışmayı ilgilendiren boyutuyla alâkalı olması yönüyle ayrıca önemlidir.[101]

Şükür konusu bağlamında Ehl-i kitâb'a ait rivâyetlere yer verdiği tespit edilebilen ilk isimlerden biri olan Sehl b. Abdullah et-Tüsterî *Tefsîru'l Kur'ân'il-azîm* adlı eserinde *"eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım"* (İbrâhim 14/7) meâlindeki âyeti tefsir ederken "ilmin şükrü amel, amelin şükrü de ilmin artmasıdır" şeklinde bir açıklamaya yer verir ve ardından şu rivâyeti nakleder: *"Dâvûd'un (as) şöyle dediği anlatılır: 'Ey Rabbim! Şükrüm, senin bana olan nimetinin yenilenmesiyken ben sana nasıl şükredeyim? Buna mukabil Allah: İşte şimdi şükretmiş oldun' diye buyurur."* Tüsterî burada naklettiği rivâyet üzerinde herhangi bir yorumda bulunmadan diğer âyetlerin tefsirine geçiş yapar. [102]

Tüsterî ile aynı dönemde yaşamış olan Hakîm et-Tirmizî *Nevâdiru'l-usûl*'ün "Bu Ümmetin Hususiliğine Dair" başlıklı 21. Asl'ında şerhini yaptığı hadisin "başlarına istedikleri şey geldiğinde şükrederler ve hamd ederler" şeklindeki kısmına geldiğinde şu rivâyete yer verir: *"Hüseyin (ra) şöyle dedi: 'Mûsâ (as) Ya Rabbi! Âdem'in sana şükrü nasıldı? Allah: Benden bilmesiydi. İşte bu onun şükrüdür' buyurdu."* Tirmizî bu rivâyetle ilgili yorumda bulunmadan hadisin şerhini sürdürür.[103]

Hakîm et-Tirmizî'den yaklaşık bir asır sonra Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî *Kitâbü'l-Lüma'ʿın* "Sûfîlerin Şathiyeleri" başlığını taşıyan bölümünde Vâsıtî'nin (ö. 320/932'den sonra) "zikreden iftira etmiş olur. Sabreden cüretkâr olur. Şükreden uzak olur" şeklindeki sözüne yer verir. Serrâc burada "şükreden uzak olur" sözüyle şükrettiği halde gönlünde nimetin azaldığı doğrultusunda bir düşünce hâsıl olan kimsenin şükürden uzak olduğunun yani Allah'tan uzaklaştığının (Allah'a yönelenler mertebesinden uzaklaştığının) kastedildiğini ifade eder. O konu ile ilgili diğer bir görüş olarak ise şükür hâriç her amelin

---

[101] Mustafa Çağrıcı, "Şükür", *DİA,* İstanbul: İSAM, 2010, C. 39, s. 259-261.

[102] Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, s. 175; Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*, s. 126, 135, 138; Hennâd b. Serî el-Kûfî, *Kitâbü'z-zühd,* s. 399; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr,* s. 162.

[103] Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-usûl fi ma'rifeti ahbâri'r-Rasûl*, s. 150.

bir sonunun olduğunu ileri sürer. Zira şükür bir nimettir ve şükrettiğinin farkında olarak buna şükretmek de bir nimettir. Böylece silsile bu şekilde devam eder. Serrâc bu görüşüne delil olarak söz konusu şu rivâyeti nakleder: *"Şöyle bir haber nakledilmiştir: Mûsâ (as): 'Ya Rabbi! Sana nasıl şükredeyim? Benim sana şükrüm, yine senin bana nimetindir (nimetini yenilemendir). Bana bundan dolayı da şükür gerekir.' Bunun üzerine Allah şöyle vahyetti: 'Ey Mûsâ! İşte şimdi şükretmiş oldun.'"*[104] Sehl et-Tüsterî bu rivâyeti Dâvûd (as) ile ilgili olarak naklederken Ebû Nasr es-Serrâc ve Hakîm et-Tirmizî'nin naklettikleri rivâyetlerde ise Allah'ın kendisine vahiyde bulunduğu peygamber Hz. Mûsâ'dır.

Serrâc'ın muasırı olan Ebû Tâlib el-Mekkî *Kûtü'l-kulûb* adlı eserinde şükür makamına ve şükreden kimsenin sahip olduğu özelliklere yer verdiği başlık altında meseleyi ele alırken çeşitli âyetler ve hadislerle birlikte yukarıda zikredilen rivâyeti de nakleder. Kendisinden önce Tüsterî'nin eserinde Hz. Dâvûd, Serrâc ve Tirmizî'ninkilerde ise ilgili rivâyette Hz. Mûsâ'nın adı zikredilirken Ebû Tâlib el-Mekkî bu rivâyeti her iki isme de izafe ederek aktarır. Söz konusu rivâyet şu şekildedir: "*Mûsâ (as) ve Dâvûd (as) hakkındaki haberde bize şöyle rivâyet edilmiştir: 'Ya Rabbi! Sana nasıl şükredeyim? Ben ancak senin ikinci bir nimetin sayesinde şükredebilirim' başka bir ifadeyle: 'Benim sana şükretmem sana yeni bir şükrü gerektiren diğer bir nimettir. Bunun üzerine Allah ona şöyle vahyeder: 'Bunu bildiğin zaman bana şükretmiş olursun.'"* Başka bir rivâyette de: *"Nimetlerin benden olduğunu bildiğin zaman, senden şükür olarak buna razı olurum.'"* buyurulmuştur.[105] Mekkî lafız olarak da kendisinden önceki isimlerden kısmen farklı bir rivâyete eserinde yer vermiştir.

Yukarıda bahsi geçen Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyet son olarak Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin *er-Risâle* adlı eserinde kullanılmıştır. Eserde söz konusu rivâyete doğrudan şükür başlığı altında yer verilmiştir. Kuşeyrî'ye göre hakiki manada şükür kulun bir taraftan diliyle ikrarda bulunurken diğer yandan da kalbiyle tasdik etmesi demektir. O kendisinden önce veya döneminde yaşayan isimlerin şükürle ilgili görüşlerine kitabında yer vererek şükrün hakikatte ne demek olduğunu anlatmaya çalışır. Bu doğrultuda Kuşeyrî dilin, bedenin ve kalbin olmak üzere üç türlü şükür bulunduğunu söyler ve şâkirin kimliğine dair çeşitli

[104] Serrâc et-Tûsî, *Kitâbü'l-Lüma'*, s. 357.
[105] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, s. 566.

tanımlar ortaya koyar. Kuşeyrî bu açıklamalarını müteakiben ilgili rivâyeti aktarır. Ebû Tâlib el-Mekkî gibi Kuşeyrî'de söz konusu rivâyeti her iki peygamberle alâkalı olarak nakletmekle birlikte ayrı metinler şeklinde bunlara yer vermektedir. *er-Risâle*'de aktarılan rivâyetler şu şekildedir: *"Denilir ki: Dâvûd (as) şöyle dedi: 'İlahi! Sana nasıl şükredeyim, şükretmekte senin bir nimetindir.' Bunun üzerine Allah şöyle vahyetti: 'İşte şimdi bana şükrettin!'"* Hz. Mûsâ hakkındaki rivâyet ise şu şekildedir: *"Denilir ki: Mûsâ (as) duasında şöyle dedi: 'İlahî! Âdem'i elinle yarattın ve şunu şunu yaptın. Sana nasıl şükretti? Bunun üzerine Allah şöyle vahyetti: 'Bunu (verdiğim nimetleri) benden bilmekle. Bunları böyle bilmesi bana şükrüdür.'"*[106] Kuşeyrî'nin kendisinden önceki her iki rivâyeti de eserinde kullandığı görülmektedir.

Öte yandan A'raf sûresinin 144. âyetinde Allah Hz. Mûsâ'ya hitaben:*"Öyleyse sana verdiğimi al ve şükredenlerden ol! dedi"* buyurulmaktadır. Bu beyan yukarıda yer verilen Hz. Mûsâ hakkındaki Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetin de şükür başlığı altında ele alınıyor olması bilgisiyle bir arada değerlendirildiğinde sûfîlerin söz konusu rivâyetleri Kur'ân ve sünnete uygun olarak yorumlamaya çalışarak bu çerçevenin dışına çıkmamaya özen gösterdikleri söylenebilir.

2. Rızâ

Horasan sûfîlerine göre bir makam, Iraklılara göre ise bir hâl olan rızâ[107] tasavvufta zühd hayatının temeli olarak kabul edilmiştir.[108] Sûfîler bu denli önem atfettikleri rızâ meselesine dair görüşlerini dile getirirlerken ilgili âyet ve hadislerin yanında Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere de yer vermişlerdir. Bu doğrultuda örneğin Sehl b. Abdullah et-Tüsterî Hz. Peygamber'e hitaben vahyedilen *"Andolsun, onların söyledikleri şeylerden dolayı göğsünün daraldığını biliyoruz. O halde Rabbini hamd ile tesbih et ve secde edenlerden ol!"* (Hicr 15/97-98) meâlindeki âyeti tefsir ederken söz konusu rivâyetlere müracaatta bulunmaktadır. Tüsterî burada Allah'ın peygamberini teselli ettiğini ifadeyle şunları söyler: "Sanki Allah şöyle demektedir: Kâfirlerin yaptıkları sebebiyle gönlün daraldığında buna sabret. Benim rızâm bundadır." Burada Tüsterî ortaya koyduğu yorumu teyit maksadıyla ayrıca şu rivâyete de yer verir: *"Mûsâ'nın (as) şöyle dediği*

---

[106] Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle,* s. 428.
[107] Süleyman Uludağ, "Rızâ", *DİA,* İstanbul: İSAM, 2008, C. 35, s. 56-57.
[108] Ebû Abdirrahman es-Sülemî, *Tabakatü's-sufiyye*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 2003, s. 24.

anlatılır: 'Allah'ım! Bana öyle bir amel göster ki onunla Senin rızâna nâil olayım. Buna karşılık Allah ona şöyle vahyeder: 'Ey İmran oğlu! Benim rızâm senin hoşlanmadığındadır. Sen buna güç yetiremezsin. Bunun üzerine Hz. Mûsâ ağlayarak secdeye kapanır ve şöyle der: 'Beni kelamın için özel olarak seçtin. Benden önce hiçbir beşerle konuşmadın. Bana öyle bir amel göster ki onunla senin rızâna nail olayım!' Bunun üzerine Allah şöyle vahyetti: 'Benim rızâm Benim hükmüme rızâ göstermendedir.'"[109] Tüsterî naklettiği bu rivâyete dair herhangi bir açıklama yapmadan âyetle ilgili tefsirini sonlandırır.

Tüsterî'ye benzer şekilde rızâ başlığı altında zikri geçen rivâyeti nakleden Ebû Tâlib el-Mekkî'ye göre rızâ kulun Allah'tan râzı olmasıdır. Zira kul Allah'tan râzı olursa Allah da kendisinden râzı olur. Ona göre rızâ yakîn mertebesine ulaşan kulun bir hâlidir. Yakîn ise imanın hakikatidir.[110] Bu açıklamaların yanı sıra Ebû Tâlib el-Mekkî görüşlerini teyit maksadıyla Ehl-i kitâb menşeli bir rivâyeti aktarır. *Kûtü'l-kulûb*'da yer verilen bu rivâyet Tüsterî'nin eserindekinden daha uzun ve muhteva itibariyle de farklıdır. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin kullandığı rivâyet şu şekildedir: *"Mûsâ (as) ile ilgili haberlerde Mûsâ'nın şöyle dediği nakledilir: 'Ey Rabbim! Bana, içinde senin rızân bulunan öyle bir şey göster ki onu yapayım!' Bunun üzerine Allah ona şöyle vahyetti: 'Benim rızâm, senin hoşlanmadığın şeydedir. Sen ise hoşlanmadığın şeye karşı sabredemezsin.' Buna mukabil Mûsâ (as) tekrar: 'Ey Rabbim! Bana onu göster' dedi. Bunun üzerine Allah ona şöyle buyurdu: Benim rızâm, kazama rızâ göstermendedir." Bu haber, başka bir rivâyette şöyledir: "İsrailoğulları, Mûsâ'ya (as) gelerek: 'Eğer Rabbimizin rızâsının hangi şeyde olduğunu bilseydik, onu yapardık.' dediler. Bunun ardından Allah ona şöyle vahyetti: 'Onlara söyle, benim rızâm, onların kazama rızâ göstermelerindedir.' Hz. Mûsâ duasında: 'Allah'ım! Yarattıklarından hangisi sana daha sevimli gelir? Allah: 'Sevdiğini aldığımda bana karşı değişmeyen kimse.' Hz. Mûsâ yarattıklarından hangisi Seni daha çok öfkelendirendir? deyince Allah: 'Benden hayrı isteyen, onun için hayrı yerine getirdiğimde de kazama öfkelenen kimsedir' buyurdu."* Ebû Tâlib el-Mekkî aktardığı bu rivâyetin hemen ardından Allah'ın kazasına sabreden kimsenin kıyâmet günü O'nun rızâsını kazanacağını bildiren kudsî bir hadise yer vermeyi ihmal etmez.[111]

---

[109] Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, s. 180.
[110] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb,* s. 1007.
[111] Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., s. 1012.

Yukarıdaki rivâyeti rızâ başlığı altında kullanan diğer bir isim Abdülkerîm el-Kuşeyrî'dir. *er-Risâle* adlı eserinde o Horasan ehli ile Irak ehli arasındaki "rızâ bir makam mı yoksa hâl midir?" doğrultusundaki tartışmalara değindikten sonra bu iki görüşü rızânın başlangıcının kulun elinde olmasından dolayı makam, nihayetinin ise Allah'ın lütfu olmasından dolayı hâl olduğunu söylemek suretiyle kendince orta yolu bulmuş olur. Bunun akabinde Kuşeyrî mürşidi Ebû Ali ed-Dekkâk'ın (ö. 405/1015) bir talebesiyle rızâya dair aralarında geçen diyaloğu aktarır. Burada kişinin kalbinde Allah'tan râzı olduğunu hissetmesinin Allah'ın da kulundan râzı olduğuna işaret ettiği vurgulanır. Bu diyaloğun ardından Kuşeyrî bu görüşüne dayanak olması sadedinde şu rivâyete eserinde yer verir: *"Denilir ki: Hz. Mûsâ şöyle dedi: 'İlahi! Bana bir amel göster ki onu yaptığımda sen benden râzı olasın.' Allah: 'Sen buna güç yetiremezsin' buyurdu. Hemen ardından Hz. Mûsâ yalvararak secdeye kapandı. Bunun üzerine Allah şöyle vahyetti: 'Ey İmran oğlu! Benim rızâm, senin benim kazama rızâ göstermendedir.'"* Kuşeyrî söz konusu rivâyeti naklettikten sonra başka isimlerin konu ile ilgili sözlerini aktarmaya devam eder.[112]

Bahis konusu rivâyete Hücvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'unda da rastlanmaktadır. Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin tasarrufuna benzer şekilde Hücvîrî de rızâ konusundaki mevcut fikir ayrılıklarına atıfta bulunup bu çerçevede oraya konulan muhtelif görüşleri aktardıktan sonra kendi kanaatlerini dile getirir. Bu doğrultuda o Hz. Peygamber'in rızâ ile ilgili bir hadisini zikreder ve Hz. Mûsâ hakkındaki rivâyeti nakleder. Hücvîrî'nin eserinde yer verdiği bu rivâyet Kuşeyrî'nin eserindekiyle hemen hemen aynıdır. Hücvîrî ilgili rivâyeti "kul Allah'ın kazasına râzı olduğu vakit bu, Allah'ın ondan râzı olduğunun alâmetidir" şeklinde yorumlar.[113]

3. Semâ

Tasavvufun farklı gelişim evrelerinde yeni anlamlar kazanarak kapsamının genişlemesi sebebiyle kullanıldığı dönemlerdeki bağlamın önem arz ettiği terimlerden biri olan semâ aynı zamanda sûfîlerin görüşlerini teyit amacıyla Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri kullandıkları meselelerden bir diğeridir. Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî *el-Lüma'* adlı eserinin semâ bahsine *"O yaratmada dilediği artırmayı yapar"* (Fâtır 35/1) meâlindeki

[112] Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle,* s. 454.
[113] Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb,* s. 242.

âyetle başlar. Serrâc âyette geçen "halk" (خلق) kelimesinin müfessirlere göre güzel huy ve güzel ses olduğunu söyler ve güzel sesle ilgili olarak aktarılagelen çeşitli hadisleri nakleder. Serrâc bu hadislerin yanı sıra şu rivâyete de yer eserinde verir: *"Dâvûd (as) güzel sesiyle Zebur'u okuduğu zaman cinler, insanlar, vahşi hayvanlar ve kuşlar bile kendisini dinlerdi. İsrâiloğulları da toplanıp onu dinlerdi. Güzel sesinin etkisiyle onun meclisinde dört yüz kişinin öldüğü rivâyet edilmektedir."*[114] Serrâc bu rivâyeti yalnızca nakletmekle yetinip hakkında herhangi bir yorumda bulunmaz.

Serrâc gibi Kuşeyrî'de yukarıda bahsi geçen rivâyete *er-Risâle*'nin semâ başlığı altında yer verir. Kuşeyrî âyetlerden ve hadislerden delil getirerek dinleyiciyi ibadet ve tâate yönlendirip haram duygu ve düşüncelere sevk etmediği sürece müzik dinlemenin mübah olduğunu söyler. Bu kapsamda o Kur'ân okunurken sesin güzelleştirilmesi ile ilgili pek çok hadis ve meşhur sözle birlikte şu rivâyeti de nakleder: *"Denilir ki: Dâvûd (as) Zebur'u okuduğu zaman cinler, insanlar, vahşi hayvanlar ve kuşlar onun kıraatini dinlerlerdi. Kıraatini dinleyen kimselerden ölen dört yüz kişinin meclisinden cenazesi kaldırıldı."*[115]

4. İlme Belli Bir Bedel Takdir Edilmesi

Kur'ân-ı Kerîm'de ve çeşitli hadislerde dinî ilimleri öğretme karşılığında ücret talep etmenin yerildiği bilinmektedir. Örneğin *"elinizdeki Tevrat'ı tasdik edici olarak indirdiğimize (Kur'ân'a) iman ediniz. Onu inkâr edenlerin ilki olmayınız. Âyetlerimi az bir karşılığa değiştirmeyiniz ve bana karşı gelmekten sakınınız"* (Bakara 2/41) meâlindeki âyette söz konusu mesele açıkça zikredilir ve ilme bir bedel takdir edilmesi kesin bir dille yasaklanır. Bu yasağın geçmiş peygamberler ve ümmetlerinden beri geçerli bir uygulama olduğunu vurgulamak isteyen sûfîler kaleme aldıkları muhtelif eserlerde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerden de yararlanmak suretiyle bu kanaatlerini ortaya koymuşlardır.

Dinî ilimleri tedris etme karşılığında ücret talep etme meselesine dair ilk örneği Abdullah b. Mübârek'in *Kitabü'z-zühd*'ünün "İbret Alma ve Tefekkür" başlığı altında yer alan 283 numaralı rivâyette bulmak mümkündür. Söz konusu rivâyet şu şekildedir: *"İmran el-Kûfi'den: Meryem oğlu İsa havarilerine şöyle demiştir: 'Öğrettiğiniz şeylere karşılık*

[114] Serrâc et-Tûsî, *Kitâbü'l-Lüma',* s. 237.
[115] Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle,* s. 681.

olarak sizin bana gösterdiğiniz gibi bir bağlılık hâriç kimseden bir karşılık almayın. Ey yeryüzünün tuzları! Bozulmayın! Muhakkak ki bir şey bozulunca tuzla tedavi edilir. Eğer tuz bozulacak olursa onun hiçbir ilacı yoktur. Bilin ki sizde cehaletten kaynaklanan iki haslet bulunmaktadır: Şaşırtıcı bir şey olmadığı halde gülmek ve gece uykusuz kalmadan sabahlamak.'"[116]

Hakîm et-Tirmizî *Kitâbü'l-Menhiyyât* adlı eserinin 49 numaralı hadisinde ilme belli bir değer biçilmesini yasaklayan bir hadisi yorumlar. Onun burada yaptığı açıklamaya göre ilim Allah'ın peygamberlerine gönderdiği dindir ve bu din kesinlikle dünyalık karşılığında satılamaz. Hakîm et-Tirmizî burada Allah'ın Ehl-i kitâb'dan ilmi satmayacakları ve saklamayacakları hususunda söz aldığını ancak onların dünyalık karşılığında ilmi sattıklarına ve bunun üzerine Allah'ın onları zemmettiğine dair olan âyete[117] yer verir. Ardından Tirmizî şu cümleyi nakleder*: "Tevrat'ta şöyle buyrulur: Sana bedelsiz öğretildiği gibi sende ücret almadan öğret!"*[118] Bu rivâyetin ardından Tirmizî aynı bağlamdaki şu âyeti zikreder: *"De ki: Bundan (tebliğ görevinden) dolayı sizden hiçbir ücret istemiyorum."*[119] Bu tasarrufundan hareketle Hakîm et-Tirmizî'nin söz konusu yasaklamanın semavî dinlerde ortak bir ilke olduğunu vurgulamaya çalıştığı söylenebilir.

Abdülkerîm el-Kuşeyrî tefsirinde Yûsuf sûresinin 42. âyetini yorumlarken[120] yukarıda zikri geçen rivâyete de yer verir. Buna göre Hz. Yûsuf zindan arkadaşının gördüğü rüyayı tabir edip de akabinde gelişen olaylar bu tabire uygun olarak gerçekleşince o şahsa zindandan çıkması durumunda *"efendinin yanında beni an"* demiştir. Kuşeyrî bu tavrından dolayı Hz. Yusuf'un zindanda kalma süresinin uzatılarak cezalandırılmış olduğunu iddia eder. Zira o Allah'ın kendisine öğrettiği rüya tabiri ilmine karşılık olarak bir insandan bedel talep etmiş ve bu şekilde kalbini bir mahluka bağlamıştı. Kuşeyrî ilgili âyete yaptığı bu tefsirin ardından *"kimi semavî kitaplarda*: *Ey Ademoğlu! Tıpkı sana*

---

[116] Abdullah b. Mübârek, Kitabü'z-zühd ve'r-rekâ'ik, s. 96; Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*, s. 172.

[117] *"Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, 'onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz' diye sağlam söz almıştı. Fakat onlar verdikleri sözü, arkalarına atıp onu az bir karşılığa değiştiler. Yaptıkları bu alışveriş ne kadar kötüdür".* (Âl-i İmrân 3/187)

[118] Hakîm et-Tirmizî, *Kitâbü'l-Menhiyyât*, 49. Hadis.

[119] Sâd 38/86.

[120] *"Yûsuf, onlardan kurtulacağını düşündüğü kişiye 'efendinin yanında beni an' dedi".*

bedelsiz öğretildiği gibi sende karşılıksız öğret!" şeklinde bir beyanın yer aldığını söyler.[121]

5. Rüya

İlk zâhidlerden itibaren tasavvufun mühim meselelerinden biri ve bir bilgi kaynağı olarak değerlendirilen rüyaya atfedilen öneme ve değere dair çeşitli âyetler ve hadisler delil olarak zikredilegelmiştir. Bu bağlamda sûfîlerin görüşlerini teyit sadedinde Ehl-i kitâb menşeli rivâyetlere de yer verdiklerine şahit olunur.

Bu mesele kapsamında Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yer veren isimlerden biri olan Abdülkerîm el-Kuşeyrî *er-Risâle*'de şöyle bir alıntıya yer verir: *"Allah Dâvûd'a (as) şöyle vahyetmişti: 'Beni sevdiğini iddia edip gece karanlık çöktüğü zaman beni bırakarak uyuyan yalancıdır."* O bu başlık altında uykunun ilmin zıddı olduğunu ifadeyle âlim ve ârifler için uyumanın yerilen bir davranış olmasına karşılık bazı kimseler için ise bunun şükür sebebi olduğunu savunur. Ayrıca Kuşeyrî rüya başlığı altında rüya ve uykuya dair derlediği olumlu ve olumsuz pek çok farklı rivâyete yer verir. O ele aldığı konuyla ilgili olarak zikrettiği âyet üzerinden görülen güzel bir rüyanın mümin için müjde niteliğinde olduğunu belirtir. Kuşeyrî âyet ile desteklediği bu görüşünden sonra Hz. Peygamber'in sözlerinden rüyanın hak olduğunu ve rüyanın çeşitlerine dair derlediği bilgileri aktarır. Kuşeyrî üstadı Ebu Ali ed-Dekkâk'ın konuyla alâkalı bir sözünden sonra Hz. Dâvûd ile ilgili olarak nakledilen rivâyeti zikreder.[122]

Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'nin rüya bahsinde yer verdiği rivâyeti Hücvîrî de *Keşfu'l-mahcûb'*da uykunun âdabı başlığı altında aynı minval üzere nakleder. Hücvîrî burada uyku hususunda iki farklı kanaatin varlığından bahseder. Bunlardan biri uykunun mürid için sakıncalı bir durum olduğu şeklindeki görüşken diğeri müridin Hakk'ın emirlerini yerine getirdikten sonra uyumasında bir sakınca olmadığı doğrultusundaki iddiadır. Bu çerçevede Hücvîrî, Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 297/909) ile Ali b. Sehl Isfahânî (ö. 307/919) arasındaki mektuplaşmayı örnek olarak zikreder. Ali b. Sehl'in uykuyu gaflet olarak nitelendirdiği bir mektup kaleme alması üzerine Hücvîrî bahsi geçen şu rivâyeti nakleder: *"Nitekim Allah Dâvûd'a (as) şöyle vahyetmiştir: Beni sevdiğini iddia ettiğin halde gece her tarafı karanlık kapladığı zaman beni ve sevgimi bırakıp uyuyan*

[121] Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-işârât,* çev. Mehmet Yalar, *Letâ'ifu'l-işârât Kuşeyrî Tefsiri*, C. 3, s. 102.
[122] Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle,* s. 754.

yalan söylemiş olur." Buradan hareketle Hücvîrî kendisini uykusuzluğa zorlamaksızın uyumayan kimsenin halinin değerli olduğunu ifade eder.[123]

B. FARKLI BAĞLAMLARDA DEĞERLENDİRİLEN RİVÂYETLER

Bu çalışma çerçevesinde incelenen ilk döneme ait tasavvuf klasiklerini kaleme alan sûfîler, yukarıda detayları aktarıldığı üzere, aynı rivâyeti benzer başlıklar altında kullanmalarının yanı sıra ortak rivâyetleri bağlama uygun olarak farklı başlıklar altında da nakletmişlerdir. Bu bölümde sûfîlerin kaleme aldıkları eserlerde yer verdikleri Ehl-i kitâb'a ait rivâyetlerden aynı olanları farklı başlıklar altında ne şekilde yorumladıkları örneklerle izah edilecektir. Bununla birlikte Abdullah b. Mübârek *Kitabü'z-zühd* adlı eserinde sadece rivâyet nakletmekle yetinip konuyla alâkalı herhangi bir yorum yapmadığı için burada yalnızca diğer tasavvuf klasikleri ile ortak olan rivâyetlere yer verilecektir. Abdullah b. Mübârek'in eserinde olduğu gibi zühd literatürüne dâhil olan metinlerde de sadece rivâyet nakletmekle yetinildiğinden şayet ilgili rivâyetlere bu eserlerde yer verilmişse bunlar da dipnotlarda zikredilecektir.

1. Tevâzu-Tevekkül

Abdullah b. Mübârek'in *Kitabü'z-zühd* adlı eserinin tevâzu başlığı altında naklettiği 848 numaralı rivâyette şöyle denilmektedir: *"Sâlim b. Ebi'l-Ca'd'in rivâyetine göre: İsa b. Meryem şöyle demiştir: 'Mideleriniz için değil Allah için çalışın. Şu sabah çıkıp akşam dönen kuşlara bakın ne ekiyor ne de biçiyorlar ama Allah onları rızıklandırıyor. Eğer bizim karınlarımız bu kuşlardan daha büyük derseniz o zaman şu vahşi sığırlara ve eşeklere bakın. Onlar da sabah çıkıp akşam dönüyor ve ne ekiyor ne de biçiyorlar ama Allah onları da rızıklandırıyor. Dünyanın fazlasından sakının. Zira o Allah'ın nazarında bir azaptır.'"*[124]

Ebû Tâlib el-Mekkî yukarıda zikredilen rivâyete *Kûtü'l-kulûb*'un tevekkül başlığı altında yer vermektedir. Mekkî bu kapsamda Allah'tan başkasına dayanıp güvenmekle ilgili bazı meşhur zevâtın sözlerini ve görüşlerini aktardıktan sonra tevekkülün neticeleri hakkında bilgi verir. Bu hususla alâkalı çeşitli hadislerden de örnekler zikreden Mekkî ayrıca şu rivâyetleri nakleder: *"Bir hadiste Allah Rasûlü'nün (sav) şöyle buyurduğu rivâyet*

[123] Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb,* s. 413.

[124] Abdullah b. Mübârek, *Kitabü'z-zühd ve'r-rekâ'ik,* s. 291; Ayrıca bkz. Hennâd b. Serî el-Kûfî, *Kitâbü'z-zühd*, s. 321; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Âdâbü'l-Hasan Basrî ve Zühdühü ve Mevâizühu*, s. 128.

edilmiştir: 'Eğer Allah'a layıkıyla tevekkül ederseniz, kuşlara rızık verdiği gibi size de rızık verir. Onlar sabahları karınları boş olarak yuvalarından çıkarlar, akşam tok olarak yuvalarına dönerler.'[125] *'Allah'ı hakkıyla tanısaydınız dualarınızla dağlar eriyip giderdi.'"*[126] Bu hadislerin hemen ardından Mekkî söz konusu rivâyeti şu şekilde nakleder: *"İsa (as) şöyle demiştir: 'Kuşlara bakın. Onlar ne ekip biçer, ne de biriktirirler. Allah onları gün gün rızıklandırır. Eğer 'bizim karınlarımız kuşlarınkinden daha büyüktür' derseniz o zaman da büyük baş hayvanlara bakın! Allah onlara nasıl rızık vermektedir.'"* Mekkî'nin öncesinde zikrettiği hadislerle ortak vurguya sahip olan bu rivâyeti nakletmekteki amacının tevekkül eden kimsenin de tıpkı kuşların ve diğer canlıların nimete kavuştuğu gibi rızıklandırılacağı ve Allah'ın kendisine güveneni yalnız bırakmayacağı doğrultusundaki düşüncesini desteklemek olduğu söylenebilir. Mekkî bu rivâyeti naklettikten sonra şu cümleyi zikreder: "Denilir ki: Canlılardan ancak şu üçü yiyecek biriktirir: Karınca, fare ve insan." Bu cümleler üzerine fazladan herhangi bir yorumda bulunmayan Mekkî konuyla ilgili olarak farklı şahsiyetlerin sözlerini aktarmaya devam eder.[127]

2. Allah'ın Rahmeti-Havf/Recâ

Abdullah b. Mübârek *Kitâbü'z-zühd* adlı eserinin "Allah'ın Rahmetinin Zikri" başlığı altında Ehl-i kitâb kaynaklı şu rivâyeti aktarır: "*Abdullah b. Avn'dan: Lokman oğluna şöyle demiştir: 'Ey oğlum! Allah'ın mekrinden emin olmayacağın bir ümitle O'ndan ümitvar ol! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyeceğim bir korkuyla da O'ndan kork! Bunun üzerine oğlu: 'Babacığım! Ben buna nasıl güç yetirebilirim? Benim sadece bir kalbim var' deyince Lokman şöyle söyledi: 'Ey oğlum! Şüphesiz ki mümin iki kalp sahibi gibidir. Bir kalple ümitvar olur diğer kalple de korkar.'"*[128] Görüldüğü üzere bu eserde ilgili rivâyetin dâhil edildiği bölümün başlığı "Allah'ın Rahmetinin Zikri" olmakla birlikte muhteva sûfîlerin birbirinin zıddı olarak eserlerinde yer verip yorumladıkları havf ve recâ (korku ve ümit) hâlleriyle alâkalıdır.

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî de *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* isimli eserinde *"onlar kalplerin ve gözlerin (dehşetle) döneceği günden korkarlar"* (Nûr 24/37) meâlindeki âyetin

[125] Tirmizî, "Zühd", 33.
[126] Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr,* no: 976.
[127] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, s. 860.
[128] Abdullah b. Mübârek, *Kitabü'z-zühd ve'r-rekâ'ik,* s. 318; Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*, s. 156; Hennâd b. Serî el-Kûfî, *Kitâbü'z-zühd,* s. 306.

tefsirini yaparken yukarıdaki rivâyeti Allah'tan korkma (havf) meselesi ile ilişkilendirerek zikreder. Müellif âyette kastedilenin yeniden dirilme günü olduğu kanaatindedir. Zira Tüsterî o günde kalplerin ve gözlerin yalnızca bir hâl üzere kalmayıp hâlden hâle geçerek devamlı olarak değişeceğini ve bundan dolayı da mümin kimsenin bu günden korktuğunu ifade eder. Bu eserde söz konusu rivâyet Abdullah b. Mübârek'in de kendisinden nakilde bulunduğu Avn b. Abdullah yoluyla şu şekilde rivâyet edilmektedir: "*Abdullah b. Avn'ın şöyle dediği anlatılır: Lokman oğluna şu şekilde tavsiyede bulundu: 'Ey oğlum! Allah'ın mekrinden emin olmayacağın bir ümitle ondan ümitvar ol! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyeceğin bir korkuyla da ondan kork! Bunun üzerine oğlu: 'Babacığım ben buna nasıl güç yetirebilirim? Benim sadece bir kalbim var' şeklinde cevap verince Lokman şöyle dedi: 'Ey oğlum şüphesiz ki müminin iki kalbi vardır. Bir kalple O'ndan ümitvar olur diğer kalple de O'ndan korkar.'*"[129] Müellifin âyette kastedilen yeniden dirilme gününde yaşanacak dehşeti anlatırken zikri geçen rivâyete eserinde yer verme amacı müminin Allah'ın kendisini affedeceğine dair ümîdinin daimî olmasını gerektiğini vurgulamak olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Ebû Tâlib el-Mekkî de *Kûtü'l-kulûb*'da söz konusu rivâyete tıpkı kendisinden öncekiler gibi havf ve recâ bahsinde yer verir. Bu doğrultuda o müminin havf ve recâ hâllerinin tesiri altındayken itidalle hareket etme noktasında "mukarrabûn" ve "ashabû'l-yemîn" olmak üzere iki makama sahip olduğunu ifade eder. Mekkî bununla ilgili olarak Allah'ın nimet verdiği kullarından bu nimeti çekip aldığında onların ümitsiz ve nankör olduklarını, sabreden ve salih ameller işleyen kimselerin ise böyle olmadıklarını ifade eden âyeti[130] delil olarak zikrettikten sonra söz konusu rivâyeti nakleder.

Öte yandan Abdullah b. Mübârek'in ve Tüsterî'nin eserlerinde yer verdikleri rivâyetler kullanılan lafızlar itibariyle birbirine çok yakın iken Mekkî ilgili rivâyeti kısmen farklı bir tarzda ve edilgen formda aktarır: *"Lokman'ın oğluna şöyle dediği nakledilir: 'Ey oğlum mekrinden emin olmayacağın bir korkuyla Allah'tan kork! Korkundan daha fazla da O'ndan ümitvar ol! Bunun üzerine oğlu: 'Benim sadece bir kalbim varken buna nasıl güç yetirebilirim?' dedi. Lokman bu soruya karşılık olarak: 'Müminin biriyle korktuğu diğeriyle ümit beslediği iki kalbi olduğunu bilmiyor musun?' şeklinde cevap verdi."*

[129] Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, s. 207.
[130] Hûd 11/9-11.

Mekkî bu rivâyette sözü edilen durum ile ilgili olarak şöyle der: *"*Havf ve recâ müminin kalbinden eksik olmayan imanın iki vasfıdır. Böyle olduğu zaman onun iki kalbinden söz edilebilir."[131]

3. Haşyet-Semâ

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm'*de "*Rablerine gönülden bağlananlar"* (Hûd 11/23) meâlindeki âyetin tefsirini yaparken Ehl-i kitâb kaynaklı bir rivâyete yer verir. O ilgili âyette geçen *"bağlananlar"* lafzıyla Allah'a karşı haşyet duygusu ile hareket eden müminlerin kastedildiğini ifade eder ve haşyetin kalpte gizli şekilde bulunduğunu, huşûnun ise zâhirî bir durum olduğunu belirtir. Bu hususta Tüsterî Hz. Peygamber'in "kalbi haşyet duysaydı organları da haşyet duyardı" meâlindeki sözüne istinaden huşûnun zâhirî olarak da gerçekleşen bir durum olduğunu söyler. Nitekim aslolan kalbin haşyet duymasıdır ve bunun neticesinde zâhirî olarak huşû ortaya çıkar. Daha sonra Tüsterî bu bağlamda şu rivâyeti nakleder: *"Anlatılır ki: Mûsâ (as) İsrâiloğulları'na kıssa anlattı. Dinlediğinin etkisiyle onlardan biri gömleğini yırttı. Bunun üzerine Allah Mûsâ'ya (as) şöyle vahyetti: 'Ona de ki benim için elbisesini değil, kalbini parçalasın.'"*[132]

Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî *Kitâbü'l-Lüma'* adlı eserinde semâ ve vecd anında uyulması gereken âdâba dair olan başlığın altında bahsi geçen rivâyete yer verir. O Hâris el-Muhâsibî ve Cüneyd el-Bağdâdî gibi önde gelen bazı sûfîlere göre semâ esnasında riayet edilmesi gereken hususlara değinir. Daha sonra da şu rivâyeti nakleder: *"İbrahim Mâristânî'ye semâ anında yapılan hareketler ve üst baş parçalama hakkında soruldu. Bunun üzerine o: 'Bana nakledildiğine göre Mûsâ (as) İsrailoğulları'na kıssa anlatmış. Anlatılan kıssanın etkisiyle onlardan biri gömleğini parçalamış. Bunun üzerine Allah Mûsâ'ya (as) şöyle vahyetmiş: 'O kuluma söyle benim için elbisesini değil, kalbini parçalasın.'"*[133]

Abdülkerîm el-Kuşeyrî *er-Risâle'*de semâ esnasında kişide meydana gelen durumlara dair aktardığı sözlerden sonra ilgili rivâyeti zikreder.[134] Sehl b. Abdullah et-Tüsterî kalbin huşû duyması konusunda, Ebû Nasr es-Serrâc semâın âdâbı bahsinde delil olarak

[131] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, s. 595; Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*, s. 128.
[132] Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, s. 166.
[133] Serrâc et-Tûsî, *Kitâbü'l-Lüma',* s. 172.
[134] Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle,* s. 689.

kullanırken Kuşeyrî ise ilgili rivâyeti âdâbından ziyâde semâın kişide bıraktığı etkiye dair nakledilen haberler arasında yer verir. Ayrıca Kuşeyrî bu rivâyeti Serrâc'ın da kendisinden nakilde bulunduğu aynı kişinin ağzından aktardığı gibi rivâyette kullanılan lafızlar da aynıdır.

4. Hidâyet-Zühd

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî Bakara sûresinin 5. âyetini[135] tefsir ederken Allah'ın kendilerine hidâyet nasip ettiği kimselere dair Ehl-i kitâb menşeli rivâyetlerden birini nakleder. Tüsterî âyette sözü edilen kimselerin Allah'ın kalplerine hidâyetinin nurunu verdiği ve konuştuklarında bu hidâyet nuruyla konuşan, baktıklarında bu hidâyet nuruyla gören ve kurtuluşa eren kimseler olduklarını ifade eder. Burada Tüsterî'nin kaydettiği rivâyet şu şekildedir: *"Allah'ın Dâvûd'a (as) şöyle vahyettiği bana ulaştı: 'Ben Muhammed'i (sav) kendim için yarattım. Âdem'i (as) onun için yarattım. Mümin kullarımı bana kulluk için yarattım. Eşyayı da Âdemoğulları için yarattım. Kendisi için yarattığım şeyle meşgul olduğunda onu Kendim için yarattığım şeyden perdeledim.'"*[136] Tüsterî'nin bu rivâyet vasıtasıyla insanın istifadesine sunulan araçları (dünya metaını) amaç haline getirdiğinde Allah'ın onu Kendisinden perdeleyeceğini vurgulamaya çalışır. Genel olarak yorumlamaya teşebbüs ettiği âyetler üzerine uzun açıklamalar yapmayan Tüsterî naklettiği bu rivâyete dair de herhangi bir yorumda bulunmaz.

Yukarıdaki rivâyet Ebû Tâlib el-Mekkî tarafından da *Kûtü'l-kulûb*'da kullanılır. Mekkî uzunca bir başlık altında zühde dair bilgi verip dünyadan neden uzak durulması gerektiği hususunu çeşitli âyetler, hadisler, sahabeden ve tasavvufun önde gelen isimlerinden aktardığı sözlerle desteklemeye çalışırken zaman zaman da Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerden istifade eder. Mekkî'nin burada yer verdiği rivâyet şöyledir: *"Dâvûd'un (as) haberi hakkında: 'Allah, Dâvûd'a (as) şöyle vahyetti: 'Ben, Muhammed'i kendim için yarattım. Âdem'i Muhammed için yarattım. Diğer bütün varlıkları da Âdemoğulları için yarattım. Kim, kendisi için yarattığım dünya ile meşgul olup beni unutursa, onu benden perdelerim. Kim benimle -ibadet ederek- meşgul olursa, ona kendisi için*

[135] "*İşte onlar Rab'lerinden gelen bir hidâyet üzeredirler."*
[136] Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm,* s. 90.

yarattığım şeyleri veririm.'"[137] Mekkî bu rivâyetle alâkalı olarak herhangi bir açıklama yapmamaktadır.

5. Rızâ-Zühd

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî Allah'ın rızâsını isteyerek sürekli dua eden kimselerin konu edildiği En'âm sûresinin 52. âyeti eksenindeki yorumlarını dile getirirken "burada sözü edilen kimseler Allah'ın rızâsını murad edenler ve kulluk hususunda insanların en gayretlileri olanlardır" der. Bu yorumunun hemen ardından o aynı sûrede yer alan şu meâldeki âyeti ele alır: *"Rabbiniz kendi üzerine rahmeti (merhameti) yazdı. Sizden kim cahillikle bir kabahat işler de sonra tevbe eder, kendini düzeltirse O çok bağışlayandır, çok merhamet edendir"* (En'âm 6/54). Tüsterî bu çerçevede şu rivâyeti nakleder: *"Allah'ın Dâvûd'a (as) şöyle vahyettiği anlatılır: 'Ey Dâvûd! Beni bilen, beni murad eder. Beni murad eden, Beni sever. Beni seven Beni ister. Beni isteyen Beni bulur. Beni bulan ise Beni (sevgimi) muhafaza eder.' Bunun üzerine Dâvûd şöyle dedi: 'Allah'ım seni istediğimde seni nerede bulurum?' Buna cevaben Allah şöyle buyurdu: 'Benim korkumdan kalpleri kırık olanların yanında.' Dâvûd: 'Allah'ım tedavi amacıyla kulların arasından doktorluk yapanlara gittim. Hepsi bana seni işaret etti. Benim tedavimin yolu nedir?' Bunun üzerine Allah şöyle buyurdu: 'Kendilerine müracaat ettiğin kimselerin hepsi sana beni mi işaret etti?' Dâvûd: 'Evet' deyince Allah: 'Git, müminleri müjdele, sıddîkları uyar!' Bunun üzerine Dâvûd (as) hayret etti ve şöyle dedi: 'Rabbim ben hata mı yaptım yoksa?' Allah: 'Hayır hata yapmadın ey Dâvûd!.' Dâvûd: 'O halde bu nasıl olur?' deyince Allah şöyle buyurdu: 'Benim çokça affedici olduğumu günahkârlara müjdele. Sıddîkları da benim çokça kıskanç olduğum hususunda uyar.'"* Nakledilen bu rivâyetin ardından "sıddîk kimdir?" sorusunu soran Tüsterî şunları söyler: "Sıddîk, Allah'ı tesbih ve takdis etmek suretiyle nefislerine düşman olan kimselerdir. Onlar organlarını ve duyularını muhafaza ederler. Böylece onlar sözleri, amelleri, zâhirleri, bâtınları sıddîk olanlardır."[138] Tüsterî'nin eserinde yer verdiği bu rivâyet hâricindeki eserlerde nakledilenlerde hem olayın başından geçtiği peygamberin ismi değişmekte hem de rivâyetler bu şekilde detayları ile aktarılmamaktadır.

---

[137] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb,* s. 696; Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*, s. 130. Bu eserde söz konusu rivâyet daha kısadır.

[138] Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, s. 141.

Ebû Tâlib el-Mekkî yukarıdaki rivâyeti üç farklı başlık altında nakleder. Buna göre söz konusu rivâyeti zühd, mahabbet ve fakirlik başlıkları altında değerlendiren Mekkî mahabbet bahsinde ilgili rivâyeti Hz. Mûsâ'ya, diğer iki yerde ise Hz. İsmaîl'e nispet eder. Zühd başlığı altında verdiği bilgilere bakılırsa fakirliğin zenginliğe nazaran daha faziletli olduğunu düşünen Mekkî bu görüşünü bir hadisle delillendirdikten sonra aynı minvalde olan söz konusu rivâyeti aktarır: *"Allah, peygamberi İsmail'e (as) şöyle vahyetmişti: 'Beni kalbi kırıkların arasında ara!' Bunun üzerine o: Ey Rabbim! Onlar kimlerdir?' diye sordu. Allah: 'Sâdık fakirlerdir' buyurdu. Sanki bu Hz. Mûsâ'nın şu sözünün tefsiridir. O: 'Seni nerede bulurum?' diye sorunca Allah şöyle buyurdu: 'Kalbi kırıkların yanında.'"* Mekkî farklı tarîklerle naklettiği rivâyete bu başlık altında yer verirken Hz. İsmail'le ilgili olarak zikredilenin garîb bir haber olduğunu ve bunun Hz. Mûsâ hakkındaki meşhur, mücmel bir haberin tefsiri mesabesinde olduğunu belirtir. Bununla birlikte söz konusu eserin bu kısmında bunun dışında Ehl-i kitâb kaynaklı birçok rivâyete daha yer verilir.[139]

Ebû Tâlib el-Mekkî aynı rivâyete tekraren yer verdiği mahabbet başlığı altında görüşlerini dile getirirken Allah'a yönelik iştiyak duymanın mahabbetten daha üstün olduğunu söyler ve şu rivâyete aktarır: *"Bu hususta Yüce Allah, Mûsâ'ya (as) şöyle vahyetmiştir: 'Benim için kalbi kırık kimselerin yanında beni ara!.'"* Mekkî Allah'a iştiyak duyan kimselerin rivâyette geçtiği üzere kalbi kırıklar olduğunu düşünür ve bunun sebebini şu şekilde izah eder:

> "Allah kendisinden bir ikram olarak onlara yakın olur. Onlar da bu yakınlık ile sevinirler, O'nun müşahedesiyle yaşarlar ve manevî huzurunda bulunmakla nimetlenirler. Sonra Allah izzetinden dolayı onlardan zatını perdeler. Bundan dolayı onların kalpleri kırılır. Nitekim onlar kendisine alıştıkları bu duruma iştiyak duyarlar. Bu halleriyle Allah katında hürmeti hak eden kimseler olurlar. Bundan sonra Allah sevdiği kullarına onları arayıp bulmalarını emreder."[140]

Mekkî aynı rivâyeti son olarak fakirliğin faziletlerine dair görüşlerini ortaya koyduğu başlık altında kullanır. O burada da ilgili rivâyeti Hz. İsmail'e nispet ederek nakleder. Mekkî konuya fakirliğin övüldüğü âyetle (Bakara 2/273) başlar ve fakirliğin faziletinin

[139] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, s. 811.
[140] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, s. 1082.

anlatıldığı hadislere de değindikten sonra söz konusu rivâyeti nakleder. Bahsi geçen rivâyet şu şekildedir: *"Bize Hz. Mûsâ'nın haberinin tefsiri olan Hz. İsmail'in şu haberi rivâyet edildi: İsmail (as): 'Ey Rabbim! Seni (rızânı) nerede arayayım?' dedi. Bunun üzerine Allah: 'Benim için kalbi kırık olanların yanında!' buyurdu. İsmail (as): Onlar kimlerdir? dedi. Bunun hemen ardından Allah: 'Onlar sâdık olan fakirlerdir!' diye buyurdu."*[141] Mekkî ilk naklettiği yerde belirttiği gibi diğer iki rivâyeti Hz. Mûsâ hakkındaki rivâyetin şerhi olarak kabul etmektedir.

Abdülkerîm el-Kuşeyrî ise yukarıdaki rivâyete *Letâ'ifu'l-işârât* isimli tefsirinde yer verir. O burada söz konusu rivâyeti nakledildiği diğer bağlamlardan farklı bir bakış açısıyla değerlendirir. Buna göre Hûd sûresinin 96. ve 97. âyetlerinde[142] Hz. Mûsâ'ya apaçık deliller verildiği halde dönemin ileri gelenlerinin Firavun'a uydukları bildirilir. Kuşeyrî Allah'ın bu âyeti zikretmekteki maksadının Kendi yüceliğine âyetleri ile değil mucizeleri ve düşmanlarını kahreden delilleriyle dikkat çekmek olduğunu ifade eder. Buradan hareketle Kuşeyrî Hz. Mûsâ'nın ilk yendiği düşmanın nefs olduğunu ve şu rivâyette ifade edildiği üzere Allah'ın bunu kendisine bildirdiğini söyler: *"Hz. Mûsâ: 'Allah'ım! Ben seni nasıl aramalıyım? deyince Allah: 'Kalpleri benim için kırık olan kimselerin yanında' buyurmuştur."* Kuşeyrî açısından burada "kalbi kırık olanlar" ifadesiyle nefsini küçümseyen kimseler kastedilmektedir. Kuşeyrî Hz. Mûsâ'nın nefsini küçümsediğini, O'nun için kalbiyle tevâzu gösterdiğini ve nefsinde meziyet görmediği için de Allah'ın kendisine etkileme gücü verdiğini düşünür. Böylece o kendisini görenlerin kalplerine hâkim olmaktadır.[143]

Hücvîrî de *Keşfü'l-mahcûb*'unda Zünnûn el-Mısrî'nin (ö. 245/859) hayatını anlattığı başlık altında onun âriflerin her an huşû içerisinde olduklarına dair bir sözünü aktarır ve söz konusu rivâyeti buna örnek olarak zikreder: *"Hakk ile konuşma halinde iken Hz. Mûsâ şöyle demişti: 'Ya Rabbi! Seni nerede arayayım? Allah: 'Kalbi kırık olan ve kendisinin ihlaslı oluşundan ümit kesenlerin yanında' diye cevap verince Hz. Mûsâ: 'Ya Rab! Benim kalbimden daha çok kırık ve daha fazla ümitsiz bir kalp yoktur.' Dedi. Bunun ardından tekrar Hz. Mûsâ: 'O halde' dedi. Allah: 'sen nerede isen ben de oradayım!*

---

[141] Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., s. 1494.

[142] *"Andolsun, biz Mûsâ'ya âyetlerimizle ve apaçık bir mucize ile Firavun'a ve onun ileri gelen adamlarına peygamber gönderdik de ileri gelenler Firavun'un emrine uydular. Halbuki Firavun'un emri doğru değildi."*

[143] Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-işârât,* çev. Mehmet Yalar, *Letâ'ifu'l-işârât Kuşeyrî Tefsiri*, C. 3, s. 58.

buyurdu." Hücvîrî bu rivâyete binâen mârifetin korku ve huşû sahibi olan kimselerde bulunacağını, bu özellikleri taşımadıkları halde mârifet iddiasında bulunanların câhillerden olduklarını belirtir.[144]

6. Recâ-Cömertlik

Abdülkerîm el-Kuşeyrî *er-Risâle'*de "Recâ" başlığı altında bilgi verdiği yerde kulları ümitsizliğe düştükleri anlarda Allah'ın onlara yönelik lütfundan bahseder ve bu doğrultuda şu rivâyete yer verir: *"Denilir ki: 'Bir Mecûsî Hz. İbrahim'e misafir olmak istedi. Bunun üzerine Hz. İbrahim Mecûsîye: 'Şayet İslâm'a girersen seni misafir ederim.' dedi. Mecûsî: 'Ben İslâm'a girersem senin ihsanının ne anlamı kalır ki?' dedi ve gitti. Bu olayın ardından Allah İbrahim'e (as) şöyle vahyetti: 'Ey İbrahim! Onu yalnızca dinini değiştirmediği için doyurmadın? Halbuki yetmiş senedir kafir olduğu halde biz onu doyuruyoruz. Bir gece de sen misafir etseydin ne olurdu?!' Bunun üzerine Hz. İbrahim Mecûsînin peşine düştü, onu buldu ve misafir etti. Bunun ardından Mecûsînin: 'Seni görüşünden döndüren nedir?' diye sorması üzerine Hz. İbrahim olanları anlatınca Mecûsî şöyle dedi: 'Bana böyle mi muamele ediyor? Bana İslâm'a nasıl gireceğimi anlat' dedi ve Müslüman oldu."* Kuşeyrî bir âyetin yorumuyla giriş yaptığı bu konu çerçevesindeki hadislere ve tasavvufun önde gelen isimlerinin görüşlerine de ayrıca yer verir.[145]

Hücvîrî yukarıda yer verilen rivâyeti kısmen farklı bir formda ve "cömertlik" başlığı altında kullanır. O ele aldığı bu konuya bir hadisle giriş yapar ve cömertlik anlamında kullanılan "cûd" ve "sehâvet" kavramları arasındaki farka değinerek şu rivâyeti aktarır: *"Sahih haberlerde nakledilmiştir ki İbrahim Halil (as) sofrasında misafir bulunmadıkça yemek yemezdi. Bir keresinde üç gün geçtiği halde hiç kimse gelmedi. Bilahare evinin kapısına bir Mecûsî geldi. Hz. İbrahim: 'Sen kimsin?' diye sordu. Adam: 'Ben bir Mecûsîyim' diye cevap verdi. Hz. İbrahim: 'Buradan git, zira sen ikramıma ve misafirim olmaya layık bir insan değilsin.' dedi. Bunun üzerine Allah: 'Ey İbrahim! Yetmiş yıl beslediğim birine bir lokma ekmek vermek sana ağır geldi' diyerek onu azarladı. Bu yaşananların ardından Hz. İbrahim Mecûsîye gidip olanları anlattı. Mecûsî: 'Düşmanı için dostunu azarlayan bir Rab!' dedi ve Müslüman oldu."*[146] Hücvîrî'nin Hz. İbrahim'in

[144] Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, s. 166.
[145] Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle,* s. 362.
[146] Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, s. 379.

cömertliğiyle tanınan bir peygamber olmasına ve olayın bu minvalde gelişmesine binâen cömertlik başlığı altında söz konusu rivâyete yer verdiği söylenebilir.

7. Rahmet-Mârifet

Abdullah b. Mübârek *Kitâbü'z-zühd* adlı eserinde "Allah'ın Rahmeti" başlığı altında Allah'ı zikretmekle ilgili hadisler arasında şu rivâyete yer vermektedir: *"Abdullah b. Selâm şöyle demiştir: Mûsâ (as) Allah'a: 'Ya Rabbi! Sana layık olan şükür nasıldır?' deyince Allah: Ey Mûsâ! Dilin beni zikretmekten dolayı hep ıslak olsun' buyurdu."* Abdullah b. Mübârek'in bu rivâyeti İsrâiliyat'a dair haberler nakletmekle meşhur olan Abdullah b. Selâm'dan nakletmiş olması[147] burada ele alınan konuyla irtibatı açısından dikkate değerdir.

Hakîm et-Tirmizî bahsi geçen rivâyeti *Nevâdiru'l-usûl* isimli eserinde "Allah'ı Bilmenin / Mârifetin Ahlâkı" başlığı altında başkaca birkaç İsrâilî rivâyetle birlikte kullanır. Burada Tirmizî vakarı "imanın tacı" olarak tanımlar ve tâbiînden Zeyd b. Eslem'in (ö. 136/754) *"Nur hak üzere, iman vakar üzeredir"* sözünü aktarır. Ardından Tirmizî bahsi geçen şu rivâyete yer verir*: "Dâvûd (as) şöyle dedi: 'İlahi! Bana kendisiyle senin vakarını elde edeceğim ameli göster.' Bunun üzerine Allah ona şöyle vahyetti: 'Ey Dâvûd! Müminleri benim rızâm için sev. Dilin benim zikrimle ıslanmaya devam etsin (daima beni zikret) ve adeta beni görüyormuşsun gibi bana amel et!'"*[148] Tirmizî'nin kullandığı rivâyette zikri geçen peygamberin adının ve metnin muhtevasının Abdullah b. Mübârek'in eserinde yer verdiği rivâyettekinden farklı olduğu vurgulanmalıdır.

Yukarıda zikredilen rivâyetin bir benzeri meşhur muhaddis Ebû İsâ et-Tirmizî'nin (ö. 279/892) kaleme aldığı *el-Câmi'u's-sahîh*'in dua bölümünde Allah'ı zikretmenin faziletiyle ilgili olarak yer verdiği hadiste şu şekilde geçmektedir: *"Bir kimse: 'Ey Allah'ın Rasûlü! İslâm'ın vazifeleri çoğaldı, nâfile ibâdetleri bana ağır geliyor. Bana kendisini devamlı yapabileceğim bir şey söyle!' dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: 'Dilin Allah'ın zikriyle daima nemli olsun' buyurdu."*[149] Bu örnekte de olduğu üzere Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerde önceki peygamberlere atfedilen sözlerin anlam itibariyle benzerlerini Hz. Peygamber'in meşhur hadislerinde de bulmak mümkündür.

---

[147] Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâ'ik,* s. 330.
[148] Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-usûl fi ma'rifeti ahbâri'r-Rasûl,* 258. Asl.
[149] Tirmizî, "Dua", 49; İbn Mâce, "Edep", 53.

8. Tevekkül-Kanaat

Ebû Tâlib el-Mekkî *Kûtü'l-kulûb*'un tevekkül başlığı altında rızık elde etme noktasında Allah'a tevekkül edilmesi gerektiğine dair görüşünü âyet ve hadislerden deliller getirerek temellendirir. Mekkî bunların ardından Kur'ân'da da zikredilen Hızır'ın (as) Hz. Mûsâ'ya rehberlik etmesine benzer bir şekilde ikili arasında geçen şu anektoda yer verir: *"Bize nakledildiğine göre Hz. Mûsâ ile Hızır bir araya geldikleri sırada Mûsâ (as) Hızır'dan (as) daha çok acıkmıştı. Bunun üzerine biri Hızır'a (as) kızartılmış şekilde, diğeri Hz. Mûsâ'ya çiğ olarak iki geyik düştü. Hızır (as) Hz. Mûsâ'ya: 'Kalk Ey Mûsâ! Rızkından kendi payına dert ettiğin şeyi al ve onun için (kızartmakla) uğraş' dedi. Böylece Hızır (as) ona şunu öğretti: 'Ben tevekkül ettim ve yetindim. Sen ise rızkını dert edindin ve çabaladın.' Başka bir rivâyette Hz. Mûsâ, Hızır'a (as): 'Bu nasıl oluyor? Sana gelen yarısı kızartılmış, bana gelen diğer yarısı çiğdir.' Hızır (as): 'Benim bu dünyadan bir emelim kalmadı' dedi."*[150]

Kuşeyrî yukarıda bahsi geçen rivâyeti *er-Risâle*'de kanaat başlığı altında çok kısa bir şekilde nakleder. Burada o, konuyla ilgili olarak âyetlere, hadislere ve meşhur isimlerin sözlerine de ayrıca yer verir. Kuşeyrî bu hususta Kehf sûresinin 77. âyetinde zikredilen Hz. Mûsâ'nın: *"İsteseydin bu işe karşılık ücret alabilirdin"* sözüne karşılık Hızır'ın (as): *"İşte bu seninle benim aramdaki farktır"* demesine binâen şu rivâyeti aktarır: *"Nakledilir ki: Mûsâ bu sözü söyleyince: her ikisi de açken Hz. Mûsâ ile Hızır'ın (as) önünde bir geyik belirdi. Geyiğin Hz. Mûsâ tarafı kızartılmış değilken, Hızır (as) tarafı kızartılmıştı."*[151] Kuşeyrî söz konusu rivâyet üzerine herhangi bir açıklama yapmamaktadır.

9. Yakîn

Abdullah b. Mübârek *Kitâbü'z-zühd* adlı eserinin 11. bölümünde Ubeydullah b. Ebî Ca'fer'den gelen şu rivâyete yer verir: *"Meryem oğlu İsa'ya (as): Ey Allah'ın ruhu ve kelimesi! Fitne bakımından insanların en şiddetli olanı kimdir? Diye sorulunca o şöyle dedi: Âlimin zellesidir. Eğer âlim zelle yaparsa onun bu zellesi ile birçok âlem (insanlar) zelleye düşer."*[152] Müellif bu bölüme başlıklandırma yapmamıştır.

---

[150] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, s. 919.
[151] Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle,* s. 406.
[152] Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâ'ik,* s. 520.

Kûtü'l-kulûb'un ilim başlığı altında sözü edilen rivâyete yer veren Ebû Tâlib el-Mekkî ise burada yakîn ve mârifet kavramlarını tanımlar. Ona göre ilimler çok çeşitli olduğu halde bunları akıl ve zihin yoluyla herkesin öğrenmesi mümkünken yakîn ve mârifeti ancak belirli bir seviyeye gelmiş mümin kimseler elde edebilir. Mârifet ve yakîne dair bu kanaatini âyet ve hadislerle destekleme yoluna giden Mekkî burada şu rivâyeti nakleder: *"İsa'dan (as) rivâyet edilen bir haberde kendisine: 'İnsanların en çok fitneye sebep olanı kimdir?' diye sorulunca şöyle demiştir: 'Hata eden âlimdir. Çünkü âlim hata edince bütün insanlar hataya düşer.'"* Mekkî bu rivâyetin hemen ardından aynı manada bir hadisin mevcut olduğunu belirterek buna eserinde yer verir: "Ümmetim için korktuğum şeylerden birisi de; âlimin sürçmesi ve münafığın Kur'ân hakkında mücadeleye girmesidir."[153]

[153] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb,* s. 477.

SONUÇ

Müslümanlar açısından İslâm Allah'ın insanlığa gönderdiği son dindir. İslâm'dan önceki peygamberlere vahyedilen dinlerin zaman içerisinde tahrif edilmiş oldukları bilinmekle birlikte İslâm itikadına göre köken itibariyle vahye dayalı olmaları sebebiyle bu dinlerin peygamberlerine ve kitaplarına iman etmek gerekmektedir. Buna ilaveten Kur'ân ve sünnetin Ehl-i kitâb'a yönelik müspet tavrından dolayı kutsal kitaplarında yer verilen bilgilerin İslâm'ın iki ana kaynağıyla çelişmediği ve bâtıl oldukları ispat edilmediği müddetçe inkârları mümkün değildir. Buradan hareketle İslâm düşüncesinin teşekkül evresinden itibaren İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'ân'ı ve hadisleri en doğru şekilde anlama çabası içerisinde olan âlimler ihtiyaç hissettikleri zamanlarda Ehl-i kitâb menşeli rivâyetlere müracaat etmişler ve belli konulara dair görüşlerini şekillendirme noktasında bunlar arasında işe yarar olduğunu düşündüklerinden faydalanmışlardır. Bu durum tedvin döneminde özellikle tefsir ve hadis alanında üretilen çalışmalarla başlamış olsa da zaman içerisinde sûfîler de bu uygulamayı benimsemişler ve ilk dönemden itibaren kaleme aldıkları muhtelif eserlerde ilgili rivâyetlere yer vermişlerdir. Oldukça erken dönemlerde başlayan bu uygulama karşısında herhangi bir itirazın varlığına dair şimdilik ortada bir kayıt mevcut değildir. Bu durum onların bu doğrultudaki tasarruflarının mensubu bulundukları muhitler tarafından yadırganmadığına işaret etmektedir.

Öte yandan tedvin dönemiyle birlikte dinî-tasavvufî eserlere girmeye başlayan Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin kullanım sebeplerinin amaca göre farklılaştığı anlaşılmaktadır. Özellikle tefsir alanında eser kaleme alan müelliflerin Kur'ân âyetlerini tek tek tefsir etme istekleri ile detayları zikredilmeyen ve müphem kalan kısımların daha anlaşılır hale gelmesini sağlama arzusu onları Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere yöneltmiş gibi gözükmektedir. Sûfîler de bu ve benzeri gerekçelerle ilgili rivâyetlere müracaat etmişlerdir. Bununla birlikte onların asıl amaçlarının ilgili âyetlerde müphem kalan kısımların açıklığa kavuşturulmasından ziyade ele aldıkları mesele bağlamındaki görüşlerine delil olabilecek örnekler sunmak ve içeriği zenginleştirerek akılda kalıcılığını artırmak olduğu söylenebilir. Bütün bu hususların yöneldiği asıl hedef ise zikredilen rivâyetler yoluyla ibret alınmasını sağlayarak muhatapta ahlâkî anlamda dönüşümü gerçekleştirmektir.

Meselenin bir diğer boyutu ise ilgili rivâyetleri kullanım sıklığıyla alâkalıdır. Bu aşamada sûfîler ele aldıkları konuyu aydınlatma ve kendi hedefleri itibariyle örneklik teşkil etme yönüyle Kur'ân ve sünnette yeterli verinin mevcut olduğuna kanaat getirdikleri zamanlarda Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlere çok daha sınırlı şekilde yer vermişlerdir. Bu durumla bağlantılı olarak özellikle Gazzâlî öncesi dönemde kaleme alınan tasavvuf klasiklerinin müelliflerinin Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetler karşısında sahabe ve tâbiînin benimsediğine benzer bir yaklaşıma sahip oldukları söylenebilir. Bu itibarla söz konusu rivâyetlerin kullanıldığı bağlamların doğrudan dinin temel ilkeleriyle alâkalı olmayıp bunlar üzerine hüküm inşâ edilmesi gibi bir durumdan da bahsetmek mümkün değildir. Bunun yanında Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin birçoğunun içeriğine yakın muhtevaya sahip olan hadislerin mevcudiyeti bunların sûfîler tarafından kullanımına zemin hazırlamıştır demek mümkün gözükmektedir. Ehl-i kitâb menşeli rivâyetlere tasavvuf klasiklerinde yer verilmeden önce hadis literatürünün öncü metinleri şeklinde nitelendirilmesi mümkün olan ve genel olarak "Kitâbü'z-zühdler" adıyla anılan metinler içerisinde bunlar nakledilmeye başlamıştı. Bu durum sûfîlerin bahis konusu nakilleri kullanımlarını kolaylaştırmış olmalıdır. Bu bakımdan zâhid kimliklerinin yanı sıra çoğunun muhaddis veya fakih oldukları bilinen müelliflerin zühde dair kaleme aldıkları eserlerinde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetleri kullanmaları ilk dönem tasavvuf kaynakları çerçevesinde bu rivâyetlerin kullanımının sadece sûfîlere özgü olmadığını göstermesi açısından da ayrıca önemlidir.

Diğer yandan Gazzâlî öncesi dönem zühd literatürüne dâhil olan kaynaklarda ve tasavvufun klasik metinleri olarak kabul edilen eserlerde Ehl-i kitâb kaynaklı rivâyetlerin yoğun olarak kullanıldığı konuların başında zühd ve ahlâk ile ilgili meseleler gelmektedir. Zühd ve ahlâk vurgusunun geçmiş peygamberler ve ümmetlerinde ortak olması nedeniyle sûfîlerin de bu sebeple onlara dair anlatıları kullanmakta bir sakınca görmediklerini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

ADAM Baki, "Kur'ân'ın Anlaşılmasında Tevrat'ın Rolü", *İslâmî Araştırmalar*, C. 9, Sayı:1-2-3-4, 1996, ss. 167-176.

AFÎFÎ Ebu'l-Alâ, *et-Tasavvuf: es-Sevretü'r-rûhiyye fi'l-İslâm,* Beyrut: Dârü'ş-Şa'b.

AKINCI Adem, "Kur'ân'daki Kıssalar ve Din Öğretimindeki Yeri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13, Ocak-Haziran 2004, ss. 42-64.

ATEŞ Süleyman, *Zühdden Tasavvufa*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2020.

ATMACA Veli, "Hadiste İsrâiliyat'a Bakış (1)", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 2, 1996, ss. 359-387.

AYDEMİR Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât,* (Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, 1974.

BAŞER Hacı Bayram, *Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci,* İstanbul: Klasik, 1. b, 2017.

el-BEYHAKÎ Ahmed b. Hüseyin, *ez-Zühdü'l-kebîr,* Beyrut: Dâru'l-cenân, 1987.

BÜYÜK Enes, "Tefsirde İsrâiliyat'a Dair Bazı Tespit ve İddiaların Değerlendirilmesi = The Criticism of Some Evaluation and Assertion About Isrâ'iliyyat in Tafsir", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi = Cumhuriyet Theology Journal [Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi],* C. 23, S. 2, 2019, ss. 765-785.

CRAGG Albert Kenneth, *Jesus and the Muslim: An Exploration,* London: Allen & Unwin.

el-CERRÂH Veki' b., *Kitâbü'z-zühd,* thk. Abdurrahmân Abdulcebbâr el-Ferîvâî, Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1. b., 1984.

CERRAHOĞLU İsmail, *Tefsir Usulü*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.

……, *Tefsir Tarihi,* Ankara: Fecr Yayınevi, C. 1-2, 1996.

ÇAĞRICI Mustafa, "Şükür", *DİA,* İstanbul: İSAM, 2010, C. 39, ss. 259-261.

ÇİFT Salih, *Hakîm et-Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*, 1. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.

……, *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu: Yahyâ b. Muâz er-Râzî,* 1. b., Bursa: Sır Yayıncılık, 2011.

DÖNER Ertuğrul, *Tefsirde İsrâiliyyât'ın Bilgi ve Kaynak Değeri*, (Doktora Tezi), Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

DURMUŞ İsmail, "İstişhad", *DİA,* İstanbul: İSAM, 2001, C. 23, ss. 396-397.

FRAGER Robert, Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim Denge ve Uyum Kalp, Nefs ve Ruh, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Sufi Kitap, 5. b, 2021.

GEDİK Fatma, *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri*, (Doktora Tezi), Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

İBNÜ'L-CEVZÎ Ebü'l-Ferec, *Âdâbü'l-Hasan-ı Basrî ve Zühdühü ve Mevâizühu*, thk. Süleyman b. Müslim el-Harş, Dimeşk: Dârü'n-Nevâdir, 3. b., 2008.

İMAMOĞLU Lütfü, "Ebû Dâvûd ve Süneni", (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

KANDEMİR M. Yaşar, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1989, C. 2, ss. 75-80.

……, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1994, C. 10, ss. 119-121.

KARACABEY Salih, "İsrâiliyyât'ı Belirleme Kriterleri Çerçevesinde Îlahî Mesajın Birliği Meselesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2003, C. 12, S. 1, s. 71-104.

KARASAKAL Şaban, *İsrâiliyat'ın Tefsire Girişi*, (Yüksek Lisans Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

KARTAL Abdullah, "Tasavvufun Bir İlim Olarak İnşâ Süreci: Şer'î ve Metafizik Bir İlim Olarak Tasavvuf", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 2, 2015, ss. 149-175.

KAYA Remzi, “Ehl-i kitâb”, *DİA,* İstanbul: İSAM, 1994, C. 10, ss. 516-519.

el-KUŞEYRÎ Abdülkerîm, *er- Risâle:* thk. Enes Muhammed Adnan eş-Şerfavî, Beyrut: Dâru’l-Minhâc, 2018.

……, *Letâ’ifu’l-işârât,* çev. Mehmet Yalar, *Letâ’ifu’l-işârât Kuşeyrî Tefsiri,* 1. b., İstanbul: İlkharf Yayınları, 2012.

KUZUDİŞLİ Ali, “İsrâiliyat Hadis Rivâyetleri Arasına Nasıl Karıştı?”, *İsrâiliyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, S. 1, 2017, ss. 25-53.

el-KÛFÎ Hennâd b. Serî, *Kitâbü’z-zühd,* thk. Abdurrahmân Abdulcebbâr el-Ferîvâî, Kuveyt: Dâru’l-hulefâi lil-kütübi’l-İslâmiyye, 1. b., 1985.

KÖKTAŞ Yavuz, *İlk Dönem Sûfîleri ve Hadis: Hakîm et-Tirmizî Örneği,* 1. b.*,* İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.

LEİRVİK Oddbjørn, *Images of Jesus in Islam,* New York: Continuum, 2nd. edition, 2010.

MEKKÎ Ebû Tâlib, *Kûtü’l-kulûb*, thk. Mahmud İbrahim Muhammed er-Rıdvânî, Kahire, 2001.

……, *Kûtü’l-kulûb*, çev. Dilaver Selvi vd., *Kalplerin Azığı*, İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2004.

el- MUHÂSİBÎ Haris, *er-Ri‘âye,* thk. Abdülkadir Ahmed Ata, Beyrut: Daru’l Kütübü’l İlmiyye.

MÜBÂREK Abdullah b., *Kitabü’z-zühd ve’r-rekâ’ik,* thk. Habîburrahman el-‘Azamî, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye.

NEDİM Abdulhay, *Kur’ân Yorumunda İsrâiliyat’ın Arka Planı*, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

en-NESEFÎ Mekhûl b. Fazl, *Lü’lü’iyyat fi’z-zühd ve’l-edeb,* Kastamonu Halk Kütüphanesi 3038.

HAMMÂD Nuaym b., *ez-Ziyâdât* (Abdullah b. Mübârek, *Kitabü'z-zühd ve'r-rekâ'ik,* thk. Habîburrahman el-'Azamî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye) içinde. s. 1-132.

HANBEL Ahmed b., *Kitâbü'z-zühd*, thk. Muhammed Celâl Şeref, Beyrût: Dâru'n-Nahzati'l-Arabiyye, 1981.

HATİBOĞLU İbrahim, "İsrâiliyat", *DİA,* İstanbul: İSAM, 2001, C. 23, ss. 195-199.

HIDIR Özcan, "'Agrapha' Literatürü ve Zühd Hadisleri-İncil (Kanonik-Apokrif) İlişkisi", *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 7, 2019, ss. 141-186.

HÜCVÎRÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Osman b. Ebî Ali el-Cüllabî, *Keşfü'l-mahcûb,* haz. Süleyman Uludağ, 6. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.

OKUMUŞLAR Muhiddin, "Din Eğitiminde Etkin Bir Yöntem Olarak Hikaye", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, S. 21, 2006, ss. 237-252.

ÖZAFŞAR Mehmet Emin, "Vekî' b. el-Cerrâh", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2013, C. 43, ss. 8-9.

ÖZDEMİR Veysel, "İsrâiliyat Türü Rivâyetlerin Hükmünü Belirleme Açısından *'ve Haddisû an Beni İsrâile ve la Harace ...'* Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, 2008, ss. 307-325.

ÖZTÜRK Mustafa, "Kur'ân Kıssaları Bağlamında İsrâiliyat Meselesine Farklı Bir Yaklaşım", *İslâmî İlimler Dergisi,* C. 9, S. 1, 2014, ss. 11-68.

……, "Sehl et-Tüsterî", *DİA,* İstanbul: İSAM, 2009, C. 36, ss. 321-323.

SAKLAN Bilal, "Kutü'l-kulûb", *DİA,* Ankara, 2002, C. 26, ss. 501-502.

es-SİCİSTÂNÎ Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-zühd,* thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Ebû Bilâl Ğanîm, Kahire: Dâru'l-mişkât li'n-neşr ve't-tevzi', 1993.

es-SÜLEMÎ Ebû Abdirrahman, *Tabakatü's-sufiyye*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 2003.

ŞENGÜL İdris, "Kur'ân Kıssalarının Tarihi Değeri", *Diyanet İlmi Dergi*, C. 32, S. 4, 1996, ss. 63-91.

et-TİRMİZÎ Hakîm, *Kitâbü'l-fürûk ve menu't-terâdüf*, thk. Muhammed İbrahim el-Cuyûşî, Kahire, 1998.

……, *Kitâbü'l-Menhiyyât*, thk. Muhammed Osman el-Huşt, Kahire, 1985.

……, *Nevâdirü'l-usûl fi ma'rifeti ahbâri'r-Rasûl,* thk. Abdurrahman Umeyr, Beyrut, 1992.

et-TÛSÎ Serrâc, *Kitâbü'l-Lüma',* thk. Kamil Mustafa el-Hindavi, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1971.

et-TÜSTERÎ Sehl b. Abdullah, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, thk. Taha Abdurrauf Sa'd, Hasan Muhammed Ali, Kahire: Dâru'l-Harem li't-Türâs, 2004.

TOTTOLİ Roberto, "İslâmî Literatürde İsrâiliyyât Teriminin Kökeni ve Kullanımı", çev. Mesut Kaya, *Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi*, S. 2, 2010, ss. 201-215.

ULU Arif, "Tâbiîn", *DİA,* İstanbul: İSAM, 2010, C. 39, s. 328-330.

ULUDAĞ Süleyman, "Hücvîrî", *DİA,* İstanbul: İSAM, 1998, C. 18, ss. 458-460.

……, "Rızâ", *DİA,* İstanbul: İSAM, 2008, C. 35, ss. 56-57.

UZUN Nihat, "Sahabenin İsrâiliyat'a Bakışı", *KTÜİFD*, C. 2, S. 1, 2015, ss. 7-39.

ÜZÜM İlyas, "Nesefî, Fazl b. Mekhûl", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C. 32, ss. 570-571.

YILMAZ Macit, *İslâm Ahlâk Eğitiminde Kur'ân Kıssaları*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

YILDIRIM Ahmet, "Hadis Edebiyatında Zühd Literatürü ve Zühdle İlgili Rivâyetlerin İncelenmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20, 2008, ss. 119-138.

ZAMUR Hüseyin, "İsrâiliyyât'ın Tarihi Arka Planı", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research,* C. 12, S. 1, 2020, ss. 89-121.

ZEHV Muhammed Ebû, *el-Hadis ve'l-Muhaddisûn*, Beyrut, 2. b., 1984.